

ՆՈՒՊԱՐ ՓԱՇԱ

**ԵԳԻՊՏՈՍԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ
ՀԱՅԱԶԳԻ ՎԱՍՏԱԿԱԻՈՐԸ**

ԱՄՓՈՓԵՑ ԵՒ ԹԱՐԳՄԱՆԵՑ
ԲԻԻԶԱՆԻ ԲՐՈՒՏԵԱՆ

Գահիրե 1991

GARIBOLDI FULEO - DUBAR PACHA
1825-1899

Յ Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

ԺԹ. Դարու Եգիպտոսի պատմութեան մէջ կը հանդիպինք շարք մը հայազգի ականաւոր դէմքերու անուններուն, որոնք իրենց կարողութիւնները հաւատարմօրէն ի սպաս դրած են յօգուտ երկրին վերելքին եւ ժողովուրդին բարօրութեան:

Անոնցմէ առաջին գիծի վրայ կուզան Պօղոս Պէյ Եռուսուֆեանը եւ Նուպար Փաշան: Այս վերջինը, որդին՝ հայրենիքէն գաղթած, բնիկ Ղարաբաղցի, սեղանաւոր Մկրտիչ Նուպարի, կը ծնի Իզմիր, 1825-ին եւ բազմը այնպէս կը տնօրինէ որ հասակ նետէ, զարգանայ եւ բեզուն գործունէութիւն ուննայ, հայրենիքէն հեռու, Եգիպտոսի մէջ:

«Արգարութիւնը հիմն է պետութեան» նշանաբանը իբր սկզբունք ընդունելով, իր ձիրքերը կը ցուցաբերէ պետական լարձը պաշտօններ տաճաններու, առանց մոռնալու իր ազդութիւնը եւ կարելիութեան սահմաններուն մէջ, անոր հանդէպ իր ունեցած պարտականութիւնները:

Այսպէս, միջոց մը ան, Թեմական ժողովի ատենապետ կ'ընտրուի, Գերշ. Տ. Մատթէոս Իզմիրեանի առաջնորդութեան շրջանին:

Իր անձնական միջոցներով, կը բանայ Կ. Պոլսոյ Շահնազարեան վարժարանը որ վարչական սխալներու հետեւանքով, կարճ ժամանակ յետոյ կը փակուի:

Հրատարակել կուտայ հայասէր Վիքթոր Լան-
կլուայի «Հայոց Պատմութիւն» երկասիրութիւնը,
Ֆրանսերէն լեզուով:

Երբ Ռուսիոյ Աղեքսանտր Գ. Կայսրը Փարիզ
կ'այցելէ 1889-ին, Նուպար Փաշա ունկնդրութիւն
ժը խնդրելով, սեպակցութիւն կ'ունենայ անոր հետ,
հայկական դատին կապակցութեամբ:

Արշակ Զօպանեան, Անահիտ հանդէսին (Ա.
տարի թիւ 4) իր մասին կը գրէ հետեւեալը:

«... Եթէ իր ցեղը վիճած ըլլար Նուպարի կա-
րգութիւններուն, ան իր ներքին մեծազոյն բազ-
մանքին գոհացում տուած պիտի ըլլար, իր տաղան-
դը ծառայութեան ղնելով իր ցեղին զոր հիացմամբ
կը սիրէր»:

Նուպար Փաշայի ամենամեծ վիշտը այն կ'ըլլայ
որ Պերլինի Վեհաժողովին մասնակցող Խրիմեան -
Նարսէյ պատուիրակութեան ընտրութեան ժամա-
նակ, ազգը կ'անտեսէ զինքը եւ դուրս կը մնայ մաս
կազմելէ անոր:

Յառաջարանին այս սեղմ սողերուն մէջ, սուր-
թը պատահ նկատեցինք, անցողակի կերպով անդրա-
դառնալու, Նուպար Փաշային ազգային մարզէն
ներս ունեցած գործունէութեան մասին, պարզապէս
իր հասցէին օտարամոլութեան սխալ գաղափար
չտարածելու համար:

Բ. Բ.

ՆՈՒՊԱՐ ՓԱՇԱ ԵՎ ԻՊՏՈՍԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅԱԶԳԻ ՎԱՍՏԱԿԱԻՈՐԸ

Թրգմ. եւ Ամփոփեց՝ ԲԻԼԶՍԵՆԴ ԲՐՈՒՏԵԱՆ

Վերջերս, Ախպար էլ Եօմ հրատարակչականը
լոյս ընծայեց «Նուպարը Եգիպտոսի մէջ» խորա-
գրով գրքոյկի՞մը, որ ուսումնասիրութիւնն է, Եգիպ-
տոսի պատմութեան հայազգի վաստակաւոր, Նու-
պար Փաշայի անձնական յուշերուն, որոնք գրեթէ
ամբողջ մէկ դար (1894-1983) անտիպ մնացած էին,
Խըտիւ Իսմայիլի յաջորդող Ֆուատ եւ Ֆաթուք
թագաւորներու փափաքին եւ Նուպար զերդատանի
նկատումներուն ընդառաջելով:

Հեղինակը՝ խմբագիր Նապիլ Զաքի չէ բուա-
կանացած ձեռքի տակ միայն յուշերուն արարերէն
օրինակը ունենալով (Ֆրանսերէն բնագիրէն թարգ-
մանուած) գործի ձեռնարկել, այլ բաղդատութիւն-
ներ կատարած է սարբեր աղբիւրներու վրմելով,
ինչպէս՝ յօդուածագիր Նակիպ Մախլուֆի, պատ-
մաբան էլիաս Այուպի եւ ուրիշ յայտնի գրիչներու
գրութիւններուն: Ֆիլիք Կալլապի առաջարկին վը-
րայ, սոյն գրքոյկին կարեւոր հատուածները թեր-
թօնի ձեւով Ահալի թերթին (456-465 թիւերուն) մէջ
լոյս տեսած են:

Ուսումնասիրութիւնը կ'ընդգրկէ 19-րդ դարու
երկրորդ կէսին, պետական ականաւոր դէմքին, Ե-
գիպտոս ժամանումէն մինչեւ Խըտիւ Իսմայիլի անկ-
ման թուականը (1842-1879), այսինքն 37 տարուայ

գործունէութեան համառօտ պատմականը, որուն
ընթացքին, ան ի յայտ եկած է իբր Սըրտիւ Մօհամմետ
Ալիի տոհմին պատկանող իշխանաւորներուն անշա-
հախնդիր գործակից, եզրիպտացի զիւղացիին կարե-
կից հայր, ժողովուրդի վարկին բծախնդիր եւ իրա-
ւունքներուն պաշտպան:

Եզրիպտոս դանուող օտար հիւպատոսարաննե-
րուն եւ անոնց հպատակներուն վաշխած «առանձ-
նաշնորհումներուն» (Քափիթիւլտնիոն) ղէմ մատ-
բանելով, յղացած է երկրին մէջ «խնայն դասարան-
ներ» հաստատելու դադափարը եւ իրադրածած զայն
(1867-1949):

Վարչական մեծ կարողութիւններով օժտուած,
պատեհաւազողու պետական այս անձը, եղած է Հելուս
եւ հեռատես զիւանադէտ մը, որ երկնս նախարարաց
Սորհուրդի Վարչապետ ընտրուած է:

Ան, Սըրտիւ Իսմայիլի աջ բազուկը նկատուած է
եւ Եզրիպտոսի արդիականացման մէջ մեծ դեր ունե-
ցած:

ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ ԳԻԾԵՐ.-

Նուպար Նուպարեան ծնած է Իզմիր 4 Յունուար
1825-ին: Իր նախնական կրթութիւնը ստացած է
Զուլեյերիա, ուր, այդ միջոցին, կը յաճախէր նաեւ
Նափոլէոն (յետագային Փրանսայի Նափոլէոն Գ.
կայսրը):

Ապա, Փրանսա մեկնելով, իր եղբոր Ա. Եարիլի
հետ, հոն շարունակած է իր ուսումը, յատկապէս
հմտանալով Փրանսերէն լեզուին մէջ, ընթացաւարտ
ըլլալէ յետոյ, վափաք կ'ունենայ մեկնելի Ալճերիա,
մաս կաղմելու համար Փրանսական խառն բանակին:
Այդ միջոցին (1842), իր մօրեղբայրը՝ Պօղոս Պէյ
Եոլսուֆեան (Պօղոս Հոճա), որ Մօհամէտ Ալիի մօտ

մեծ վարկ ու վստահութիւն կը վայելէր, զինքը Ե-
զրիպտոս կը հրաւիրէ, պետութեան մօտ թարգմա-
նութեան ճիւղին մէջ պաշտօն ստանձնելու համար,
միեւնոյն ժամանակ, իր ուշադրութեան յանձնելով,
թրքերէն լեզուի դասընթացքներուն հետեւելու ան-
հրաժեշտութիւնը, որ այն ժամանակ կեանքի աս-
պարէզին մէջ յաջողելու իբր սղդակ կը նկատուէր
: առանձ նախատեսելու Արաբերէն լեզուին յառաջի-
կային ունենալիք կարեւորութիւնը որ սկսաւ. Ե-
զրիպտոսի Վալի՝ Սայիտի շրջանին (1854):

Նուպար կ'ամուսնանայ 1850-ին, Ծուլիկ հանրմ
Կրամեանի հետ, զարգացած, լեզուագէտ եւ ազնիւ
նկարագրով օժտուած հայուհի մը, դուստրը Էսթա-
նայի(*) հայոց կարեւոր ղէմքերէն Գէորգ Պէյ Կրամ-
եանի:

Նուպար իր կողակիցին մասին կը գրէ, թէ ան
մօտէն կը հեռուէր իշխանութեան գլուխը գտնուող
պատասխանատուներուն հետ իր ամուսնոյն ունեցած
տարակարծութիւններուն եւ բախումներուն, սա-
կայն հեռու կը մնար միջամուխ ըլլալէ. իր միակ
զերը կը կայանար զինքը հանդարտեցնելու մէջ, երբ
պէտք զգար:

Մերթիթ Պոթրոս Ղալի, իր յառաջարանին մէջ կը
գրէ հետեւեալը.-

«Նուպար զօրաւոր անհատականութիւն ունեցող
ղէմք մը եղած է եւ սերտօրէն կապուած իր երկրին.
այդ պատճառաւ, շարք մը պատասխանատու պաշ-
տօններ վերցուցած է յաջորդաբար, միշտ իր կարե-
լին ընելով յօգուտ երկրին եւ անոր անկախութեան

(*) Կ. Պալիս

ի խնդիր: Այսպէս, երիտասարդ տարիքին, նախ էսթանայի մէջ Անգլիոյ հիւպատոսին հետ, ապա Լոնտոնի մէջ Անգլիոյ կառավարութեան հետ բանակցութիւններ վարելով, եզրպտոսը յուզող հարցերու շուրջ, կարճ ժամանակ յետոյ, դարձած է հասուն տրամաբանութեան տէր դիւանագէտ մը, յաջա Արեւմտեան երկիրներու, մէջն ըլլալով Գաշնակցային Գերմանիան (Պրամաքքի շրջանին):

Նուպար՝ Վարչապետ, Արդարադատութեան, եւ Արտաքին Գործոց նախարար, 1886-ին, Քարսլապաէն, Եզրպտոսի Կրթական Գործոց փոխ-նախարար Պոթրոս Ղալիին կը յղէ հետեւեալ սուղերը. -

«Կրնաս խնդիրները լրջութեամբ առնելէ հետո մնալ, սակայն պարտականութիւն ունիս Արդարադատութիւնը անպայման լուրջի առնել, որովհետեւ Եզրպտոսի մէջ ոչինչ կայ անկէ աւելի կենսական:»

Այդ միջոցին, Եզրպտոս կը հիւժէր անարդարութեան լուծին տակ. -

1. - Տուրքերու՝ որոնք կը պահանջուէին ժողովուրդէն, առանց լուրջ ուսումնասիրութեան:

2. - Օտարականներու շնորհուած մեծաշնորհները որոնք արդիւնք էին Մօհամէտ Ալիի յաջորդներուն տկարութեան:

3. - Եզրպտացիներուն պարտադիր աշխատանքի դրութիւնը, Վալիներուն պատկանող կալուածներուն կամ օտար հաստատութիւններու հաշույն եւ կողմէի Զրանցքի Ընկերութեան մօտ, որոնց մասին նուպար տարակարծիք էր եւ յաճախ փէճեր կ'ուճնար:

Անգլիական տիրապետութեան օրերուն, բուն վիճարանութիւն կ'ունենայ Անգլիոյ պատուիրակ Քրոմբրի եւ ներկայացուցիչներուն հետ, որմէ յետոյ կը քաջաբար տարբարեմէն եւ միջոց մը անոնցու յետոյ կը դրոյնէն:

Մօհամէտ Ալիի եւ իր որդւոյն՝ Իպրահիմի միջեւ անվստահութեան միջոցով մը կը տիրէր Վալիի պաշտօնին վերաբերեալ, իւրաքանչիւրը կը խորհէր թէ օր մը, մէկը միւսին ձեռքէն զայն խլելու փորձ կրնայ կատարել:

տոյ կը քաջաբար տարբարեմէն եւ միջոց մը անոնցու յետոյ կը դրոյնէն:

***

Նուպար Եզրպտոս ապրած է Սըսիւական շրջանին եւ աշխատակցած եկող ու անցող եօթ իշխանաւորներու հետ, որոնց մասին կը գրէ:

ՄՕՀՍՄԷՏ Ա.ԻԻ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻԻՆ. -

Մեծն Մօհամէտ Ալի կը նկատուի արդի Եզրպտոսի կերտիչը: 1841-ին, Բարձր Դրան կողմէ հրատարակուած Փէրմանին համաձայն. Վալի կը հռչակուի եւ կը ստանձնէ իշխանութեան զեկը, մնալով ենթակայ Օսմանեան կայսրութեան: Իր մահուընէ յետոյ, այդ պաշտօնը պիտի վիճակուէր, նոյն ընտանիքի երիցապոյն անդամին:

Փէրմանը, Բարձր Դրան կը վերապահէր որսել կեդիպուական բանակին թիւը եւ պայման կը դնէր որ Բարձր Դուռը աեղեակ պահուէր որեւէ կարեւոր ծրագիր գործադրելէ առաջ:

Եզրպտոսէն կը պահանջուէր տարեկան 300 հարար Անգլիական ոսկիի հատուցում կատարել Օսմանեան կայսրութեան սնտուկին:

Այս բոլոր պայմաններուն ի տես, Նուպար դիտել կուտայ, թէ ամէն կարգի մենաշնորհ մէկ ընտանիքի վերապահուած էր Փէրմանին մէջ, առանց դոյզն ազատութիւն վերապահելու եզրպտացի ժողովուրդին, իր ներքին գործերը վարելու նկատմամբ:

Մօհամէտ Ալիի եւ իր որդւոյն՝ Իպրահիմի միջեւ անվստահութեան միջոցով մը կը տիրէր Վալիի պաշտօնին վերաբերեալ, իւրաքանչիւրը կը խորհէր թէ օր մը, մէկը միւսին ձեռքէն զայն խլելու փորձ կրնայ կատարել:

Հայր ու որդի կարիքը կը զգային Նուպարի նման կարող քարտուղարի մը, որովհետեւ երկուքն ալ օտար լեզուի անձանօթ ըլլալով, իւրաքանչիւրը կը ջանար իր մօտ ունենալ գինքը:

Այդ չրջանին, Պօղոս Պէյ Եռուսթի պաշտօն յանձնուած էր Տամիէթի մաքսային տուրքերուն հսկել եւ ելեւմտական դանտղան դործերով զբաղել, ինչ որ նախանձորդներու կիրքը շարժելով, թշնամիներ կ'ունենայ իր շուրջը, որոնք միջոց մը իր մասին զրոյարատութեան քարոզութիւն կ'ընէին: Կը մահանայ 1844-ին եւ հակառակ Վալիին տուած արտօնութեան, Պետական Կանձէն քաշելու եւ ծախսելու ինչ գումար որ պէտք տեսնէր, մահուան օրը, միայն 19 շիլին կը գտնուի իր սնտուկին մէջ: Այս երեւոյթը անհաւատալի կը թուի Մօհամէտ Ալիին որ կ'ըսէ, թէ անոր մօտ 37 քարաթնոց ադամանոյ մը պահ ձգած էր, եթէ չգտնուի իր տան մէջ, ուրեմն որոշ կը դառնայ որ բնակարանը կողոպտուած էր: Բնա քննութեան, պետական պաշտօնատարներու միջոցաւ, ի յայտ կուգայ թէ 17 քարաթնոց այդ ադամանոյը գտնուած էր հանդուցելիին սնտուկին մէջ:

Ասկէ դատ, Մօհամէտ Ալի Սուլտան մեկնելէ առաջ, Պօղոսի կը յանձնէ, կանխապէս իր կողմէ ըստորագրուած վեց ճերմակ թուղթ, ի պահանջել հարկին, երկրին պէտքերուն գործածուելու համար: Անոնք եւս նոյն անեղծ վիճակին մէջ կը դառնուին իր տան մէջ:

Մօհամէտ Ալի հիանալով Պօղոսի 40 տարուայ ծառայութեան ընթացքին ցոյց տուած հաւատարմութեան վրայ, կ'ըսէ «Եթէ գիտնայի որ Պօղոս իր մահուան օրը ոչինչ ձգած պիտի մեկնէր այս աշխարհէն, իր մահիճին մէջ 100 հազար ուիյալ պահած կ'ըլլայի, որպէսզի չ'ըսուի թէ Մօհամէտ Ալի կ'անտեսէր իր գործակիցները»:

Կը պատահի որ յուզարկաւորութեան ներկայ չ'իշխանուիր Աղեքսանդրիոյ զօրանոցին հրամանատարը, ոչ ալ սպանները եւ զինուորները, հակառակ որ ժողովուրդը իր լայն խաւերով, եկած էր յարգանքի իր վերջին տուրքը մատուցանելու հանդուցելիին հանդէպ:

Երբ Մօհամէտ Ալիի կը հասնի լուրը, սաստիկ կը զայրանայ եւ խիստ ոճով նամակ մը կը յղէ հրամանատարին, իր գործած անպարտաճանաչութեան համար, անձի մը հանդէպ որ հաւատարմօրէն եւ երկար տարիներ ծառայած էր երկրին եւ հրաման կ'արձակէ որ զինուորականներու ներկայութեան, յագաղը դուրս բերուի եւ Հայոց Եկեղեցւոյ մէջ կրկին յուզարկաւորութիւն կառարուի, սակայն, վերջին պահուն, բաւարար կը նկատուի միայն հոգի-հանգստեան պաշտօն կատարել, զինուորական յատուկ պատիւներով:

ԻՊՐԱՀԻՄ ՓՅՇՍՅԻ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆ.-

Նուպար, Մօհամէտ Ալիի առաջարկով, յաճախ կ'ընկերանար թոքախտէ տառապող իր որդւոյն Իպրահիմին դէպի Եւրոպա, դարմանումի եւ այլ աւիթներով կատարած ճամբորդութիւններուն եւ իր օգտակար դերը կ'ունենար, մանաւանդ լեզուական անասկէտով:

Հօր եւ որդւոյ միջեւ բաւական երկար եւ ծածուկ հակամարտութենէ յետոյ, 1848-ին երբ Իպրահիմ իսթանա կը դառնուէր Նուպարի հետ, կ'որոշուի նվիրատուի Վալիի պաշտօնին կոչել զինքը:

Գահիրէ վերադարձին, Իպրահիմ չ'ուզեր իր հօրը այցելել եւ կը մեկուսանայ Գալատի բերդը, ոչ ոքի հետ յարաբերութիւն պահելով: Բարձր անձնաւորութիւններ իր մասին անդեկութիւններ կ'ուզ-

էին ունենալ եւ լռելեայն գոհ կը մնային, իմանալով թէ իր առողջութիւնը հետզհետէ կը վատթարանար, այնքան որ անախորժ կը թուէր իր ընկերակցութիւնը: Եղբայրը՝ Ապպաս նոյնիսկ կը վախնար եւ իրմէ հետո մնալու գիտաւորութեամբ կը մեկնի Մեքքէ:

Իժիշկներու նախատեսութեան համաձայն, Իպրահիմ կարճ ժամանակ յետոյ կը մահանայ, Վալիի պաշտօնին մէջ հինգ ամիս շարունակելէ յետոյ, 59 տարեկան հասակին մէջ (1789-1848):

Նուպար, յուղարկաւորութիւնը նկարագրելով, կ'ըսէ թէ շատ քիչեր մասնակցած էին թաղման թափօրին եւ անոնք ալ կէս ճամբէն սկսան մէկ առ մէկ պակսիլ, տաբեր ուղղութիւն բռնելով... Նուպար հոգեպէս եւ մարմնապէս ընկճուած վիճակի մէջ, մասնակցած էր թափօրին:

Մահամէտ Ալի իր որդւոյն մահը իմանալով կ'ըսէ. «Վստահ էի որ այդպէս պիտի վերջանար, խիստ բնաւորութիւն մը ունէր բոլորին հանդէպ եւ ինձի հետ ալ, սակայն ես իբր հայրը, պարտիմ Աստուծոյ թողութիւն խնդրել իր գործած յանցանքներուն համար»:

Մահամէտ Ալի եւս կը բաժնուի այս աշխարհէն 1849-ին, որդւոյն մահէն 9 ամիս յետոյ, իր իշխանութեան շրջանին, արդի Եգիպտոսի պատմութեան իւրաքանչիւր էջին վրայ իր դրոշմը ձգելէ յետոյ:

Գալով Իպրահիմին, ան ճանչցուեցաւ իբր քաջ պատերազմի մը որ յաղթութենէ յաղթութիւն նուաճեց Աքքա, Հալէս, Թրիփոլի, Դամասկոս, Աէյսա, Արաբական թերակղզին, Արաբական Մոսք, Կարմիր ծով, Հոմս, Գոնիա եւ Կրէտէ, հասնելով մինչեւ Հիւսիսային Յունաստանի սահմանները, իր արշաւանքներուն վերջինը պիտի ըլլար հասնիլ Սուլթանին ապարանքը, եթէ հայրը (Մահամէտ Ալի) արգելք հանդիսացած չըլլար:

ԱՊՊԱՍ Ա. ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆ.-

Իպրահիմի կը յաջորդէ Ապպաս Ա., բնաւորութեամբ խիստ եւ եւրոպացիներուն հանդէպ կատիածոտ իշխանաւոր մը որ անոնց հետ կը բաւականանար պաշտօնական յարաբերութիւններ ունենալով միայն:

Ըստ Նուպարի յուշերուն, Ապպաս հաշիւը գիտցող իշխանաւոր մըն էր, չէր ուզեր որ ինք կամ շուրջինները ուրիշ պարտք ունենան. երկու անգամ Նուպարին պարտք վճարած է, որմէ յետոյ, Նուպար դադարած է ուրիշներէ փոխառութիւն առնելէ: Ապպաս այս առթիւ առարկելով կ'ըսէ, թէ ուրիշն պարտք ունեցող մէկը, ինձմէ աւելի անոր պարտական պիտի նկատէ ինքզինքը:

Պետական ծախսերը եւս կ'ուզէր որ նոյն կերպով ընթանային, աւելորդ ծախսերէ խուսափելու համար: Կը մերժէր նոր տուրքի օրէնք հրատարակել, ցորչափ պետական պիւստէն կրնաք առանց անոր բաւարարուիլ:

Ապպասի իշխանութեան օրերուն, համաձայնութիւն կը գոյանար որ Մահամէտ Ալիի յաջորդող իշխաններուն իւրաքանչիւրը 500 հազար Անգլիական Ոսկի Ժառանգ ստանայ:

Մինչեւ 1834 Եւրոպայէն դէպի Հնդկաստան եւ Թայրապոյն Արեւելքի երկիրները, ծովային երթուակը կը կառարուէր «Բարեյուսոյ Գլուխ»ի ճամբով, ինչ որ մեծածախս էր եւ ժամանակի կորուստ: Միւս կողմէ, Եգիպտոսի մէջ, երթուակը կը կատարուէր Ադրեսանդրիայէն Գահիրէ՛ Նիզոս գետի վրայով, իսկ Գահիրէէն Սուէզ ուղարկուի եւ կառարուի:

Մահամէտ Ալիի վերջին օրերուն, Անգլիական ընկերութիւն մը առաջարկ կը ներկայացնէ Ադրեսանդրիայէն Սուէզ երկաթուղային գիծ մը հաստատ-

տելու առնչութեամբ, ինչ որ հետաքրքրական կը թուի, սակայն խորհելով թէ այդ պատրուակով Անգլիա կրնար տարրեր նպատակ հետապնդել, որուն մասին Ֆրանսա միշտ մտավախութիւն կը յայտնէր, ուստի, առաջարկը մէկընէ կը դրուի:

Ապագա Ա. երբ Թուրքիա կ'այցելէ 1848-ին, այս մասին խօսակցութիւն կ'ունենայ վարչապետ Բաշէտ Փաշայի հետ, որ կը զգուշացնէ Ապագային այդպիսի ծրագիր մը գործադրելէ, ինչ որ Եգիպտոսը ուրիշին յանձնելու համազօր արարք մը կրնար նկատուիլ:

Սակայն եւ այնպէս, 1849-ին Ապագա կ'որոշէ (Նուպարի հետ խորհրդակցելէ յետոյ) Աղեքսանդրիան երկաթուղային գիծով մը Գահիբէի կապել, որ համեմատաբար աւելի սլոտիկ ծրագիր մը ըլլալով, հարկ չպիտի ըլլար Բարձր Դրան հաւանութիւնը առնելու: Սակայն, Բարձր Դուռը իր հեղինակութիւնը ձեռքէ չհանելու համար, պատգամաւոր մը կ'ողագարկէ զէպի Եգիպտոս, այս հարցին շուրջ հասկացողութեան գալու նպատակաւ, որմէ յետոյ, կողմերը կը համաձայնին, նախ Բարձր Դրան հաւանութիւնը ունենալ, ծրագրի գործադրութեան համար փոխառութիւն չ'առնել եւ երկաթուղային գիծին շահարկումը օտար ընկերութեան չի վստահիլ:

Այս ջոլորին ի տես, Ֆրանսա վերապահ կը մնար:

Երկաթուղային գիծի փորձառութեան վրայ, Բարձր Դուռը կ'որոշէ «բարեկարգութիւններու» անուան տակ, կարգ մը կարեւոր սեղմումներ կատարել Եգիպտոսի վրայ, նման անակնկալի առջև դրողներու համար:

Այսպէս ուրեմն, օգտուելով Նուպարի ամուսնութեան պատճառաւ՝ Էսթանա մեկնումի առիթին,

Ապագա կը յանձնարարէ իրեն, հանդիպում ունենալ Օսմանեան կայսրութեան վարչապետ՝ Բաշէտ Փաշայի եւ մասնաւորաբար Անգլիոյ ղեկավար Գաթիպի հետ, տեղեկացնելու համար, թէ Եգիպտոս համաձայն չէ Բարձր Դրան պարտադրած բարեկարգութիւններուն ենթարկուելու, ոչ ալ Եգիպտոսի միջպատաստանական գրութիւնը կատարելու Էսթանայի գրութեան հետ, որ կը միտի վերջ տալ Վալիին վայրած իրաւասութիւններուն:

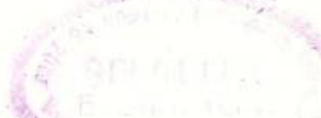
Եգիպտոսի կողմէ առաջարկուած այս նոր կանոնագրութիւնը կը նախատեսէր վերջ տալ ինչքերու գրաման, ինչպէս նաեւ կ'արդիւնէր որ որեւէ անձ յանձնադար տեղատուի ու իրեն զէմ պատիժ սահմանուի, առանց դատաստանական ատեանի վճիռին:

Ընկերային սկզբունքներու վրայ հիմնուած այս առաջարկներուն իբր հետեւանք, Սուլթանը բարեփոխաւ կանոնագրով մը կ'ընդունէր վերել յիշուած պայմանները եւ վերջ կուտար Վալիներուն սահմարձակ իրաւունքներուն, լանակին օրոտասխանատուութիւնը կը վստահէր Էսթանայի պատերազմական նախարարութեան կողմէ նշանակուած հրամանատարի մը եւայլն...:

Ելեւմտական գործերը թո՛ւք նախարարի մը հակակշիռին տակ կ'անցնէին, իսկ դատաստանական գործերուն նկատմամբ, կը նախատեսուէր Էսթանայի Բարձրագոյն Ատեանին նման նոր դատարաններ հաստատել:

Այս նոր բարեկարգութիւններով, թէեւ Եգիպտոս Էսթանայի կապուած կ'ըլլար՝ դատական եւ վարչական տեսակէտով, սակայն Նուպար Փաշա չէր համոզուած որ այս բարեկարգութիւնները կրնային օգտակար ըլլալ երկրին վերելքին, այլ բուն նպատակը կը կայանար նախ Վալիին իշխանութիւնը եւ անուղղակի կերպով Եգիպտոսը ակաբացնելու մէջ,

2786

խնդրին էութիւնը, աւելի երկրին քաղաքականութեան հետ կապ ունէր, քան թէ ընկերային բարեկարգութեան:

Ըստ Նուպարի, այս փոփոխութիւններուն հետեւանքով Եզիպտոսի թերանկախութիւնը վտանգի կ'ենթարկուէր, իսկ Անգլիա այս նոր քաղաքականութեամբ, զօրաւոր Թուրքիա մը ստեղծելու ծրուդիրը իրականացնել կը ձգտէր, Ռուսիոյ դէպի Միջերկրական ծով անցքը խափանելու համար:

Ապպաս, Բարձր Դրան ուղղած իր նամակին մէջ կը յիշէ, թէ Եզիպտոս ապահով եւ յառաջադէմ երկիր մը ըլլալով, կարելի չէ զայն բաղդատել Օսմանեան կայսրութեան ենթակայ, անապատ եւ անմշակ Միջագետքին հետ (Իրաք) որ եթէ Մօհամէտ Ալիի իշխանութեան ենթակայ եղած ըլլար, կրնար Եզիպտոսի նմանիլ:

Այսպէս, երկաթուղային գիծի շինութեան եւ բարեկարգութիւններու գործադրութեան առիթներով, Եզիպտոս երկիրս յաղթական դուրս կու գայ, Ապպասի բռնած յանդուգն դիրքին շնորհիւ եւ աւելին. Բարձր Դուռը ստիպուած կ'ըլլայ ճանչնալ եզիպտական դատարաններուն արձակած մահուան վճիռները եւ Սուլթանին անունով ու արտօնութեամբ, Վալիին իրաւունք կը տրուի վաւերացնել զանոնք: Այս դրութիւնը կը տեւէ ութ տարի:

Մշակելի հողերուն վերաբերեալ օրէնքները քանիցս փոփոխութեան կ'ենթարկուին, ըլլայ սեփականութեան, թէ շահարկումի եւ սուրբերու գանձումի եղանակին նկատմամբ:

Ըստ պետութեան հայեցողութեան, սուրբերու գանձումին կապակցութեամբ, դանազան ձեւեր եւ միջոցներ ի գործ կը դրուին, առանց ստիպան սրոյ օգտակարութեան:

Մօհամէտ Ալիի շրջանին, խիստ օրէնքներու եւ մանաւանդ քօլէրայի համաճարակին պատճառաւ, մշակներուն թիւը սկսած էր նուազիլ, այն աստիճան որ հողային հսկայ տարածութիւններ անմշակ մնացած էին: Այս լուրջ կացութեան առաջը առնելու համար, Մօհամէտ Ալի ստիպուած եղած էր հրահանգել որպէսզի հողերը, ձրի եւ իբր նուէր բաժնուին բանակի սպաներուն, յայտնի անձնաւորութիւններուն եւ պետական պաշտօնատարներուն, ինչպէս նաեւ Եզիպտոսի կարգ մը օտարականներուն միջեւ, սեփականութեան լրիւ իրաւունքով եւ զերծ հողային ամէն տեսակ տուրքէ:

Ապպաս կ'որոշէ այս կացութենէն ձերբազատելու համար ապաստիականացնել այն հողերը որոնց տուրքերը միւսչեւ Մեպտեմբեր 1854 վճարուած չըլլան:

Այս միջոցառումին կ'ենթարկուին նաեւ Նուպար եւ Առաքել Հարազատները եւ այսպէս, առաջինին ունեցած 30 հազար Փէտտան (Փայտածի շրջանին մէջ), իսկ երկրորդին ունեցած 15 հազար Փէտտան (Մինիա եւ Պէնի Մազար շրջաններուն մէջ) հողերը պետութեան կը փոխանցուին:

Միւս կողմէ, պատերազմներէն վերադարձող Ֆէլլահները կը վերսկսին կրկին հողագործութեամբ հետաքրքրուիլ ու այսպէսով, յաջորդ տասը տարիներու ընթացքին հետզհետէ, Ապպասի կողմէ հրատարակուած օրէնքը իր օգտակար դերը կ'ունենայ: Ասկէ զատ, մշակելի հողերուն մէկ եօթերորդը կը վերադարձուի փօքր դիւղայիներուն եւ ազատութիւն կը տրուի իրենց բերքերը ծախելու, ինչպէս որ յարմար գտնեն, առանց ստիպուած ըլլալու գանոնք պետութեան յանձնելու, ինչ որ կը քաջալերէ Սուրիոյ եւ Յունաստանի ստեւորականները, որոնք եզիպտոս դալով իրենց գնումները կը կատարէին:

Մօհամէտ Ալիի օրերուն, եզրպատացի հողագործը իր տուրքը ապրանքով վճարելու ստիպուած էր, որովհետեւ, ըստ օրէնքի, միայն պետութիւնն էր սր առեւտուրով կրնար զբաղիլ եւ հակառակ 1836-ին դոյացած համաձայնութեան, այս իրաւունքը ջնջելու կապակցութեամբ, Մօհամէտ Ալի կը մերժէր զայն յարգել ու գործադրել պետական Գանձին յաւելեալ հասոյթ մը ապահովելու նպատակաւ:

Ապպասի օրով, Մօհամէտ Ալիի շրջանին կառուցուած զինուորական արտադրութեան գործարանները կը փակուին, աւելորդ ծախս կամ վնաս նկատուելով, մանաւանդ որ բանակը Բպրահիմի պատերազմներէն վերադարձած, թիւով նուազած էր եւ արտադրութիւնը այլուր շուկայ չէր գտներ:

Այս տեսակէտով, կարելի է ըսել որ Ապպասի իշխանութեան շրջանը վարչականօրէն աւելի իրատես եւ օրտակար եղաւ քան Մօհամէտ Ալիի շրջանը: Պաշտօնեաները սկսան կանոնաւոր կերպով եւ առանց ուշացումի դանձել իրենց թոշակները, փոխանակ 15-20 ամիս սպասելու: Տուրքերու գանձումը կանոնաւորուեցաւ եւ երկիրը անտեսապէս աւելի կայուն վիճակ ստացաւ:

Նուպար Եզրպատասի կարեւորադաս խնդիրներէն կը նկատէ գործաւորական ճրի աշխատութեան դրութիւնը եւ կը գրէ. «Մօհամէտ Ալի եւ Ապպաս բնական եւ օրինաւոր կը գտնէին այս դրութիւնը զոր կը պարտադրուէր ժողովուրդին»: Այդ, կ'անելքնէ ըսելով, թէ մարդիկ սկսան իրենց համար պալատներ, պարակգներ եւ փարաւոնեան զերեզմաններ կառուցանել եւ այս նպատակին համար ճրի աշխատցնել գործաւոր դասակարգը, առանց անդրադառնալու որ իրենց շինութիւնները հանրօգուտ չեն նկատուիր, այլ անձնական բնոյթ ունին:

Ցաւալին այն է, որ բոլոր իշխանաւորները կամ կառավարական պաշտօնատարները նոյն կերպով կը խորհէին ու կը գործէին, առանց տարբերութիւն գտնելու երկու գործելակերպերուն միջեւ:

Նուպար, երբ այս կէտը իրենց ուշադրութեան կը յանձնէր, կը զարմանային եւ իրենց պարտադրած դրութիւնը ճիշտ կը գտնէին, այնչափ որ առեւտրութեամբ լիցուած էին Ֆէլլահներուն հանդէպ, ի տես անոնց անհոգութեան եւ ծուլութեան:

Ապպասի օրերուն, ոչ ոք կրնար գործէն հրաժարիլ, բոլորն ալ իրենց «Տիրոջ» կը պատկանէին: Ան էր որ միայն կրնար որոշել գործաւորի մը աշխատանքին անհրաժեշտութիւնը կամ վերջ տալ անոր ծառայութեան: Ստիպան եւ այսպէս, Նուպար կը ներկայացնէ իր հրաժարականը:

Օրին մէկը, Ապպաս պաշտօն կը յանձնէ Նուպարին, Անդլիսոյ հիւպատոսին նամակ մը յանձնելու կապակցութեամբ: Նուպար իսկոյն պալատէն դուրս գալով, փոխանակ դէպի դեսպանատուն ուղղուելու, տուն կ'երթայ եւ Ծուպրայի կողմերը, իր տիկնոջ հետ պտոյտի կ'ելլէ: Ապպաս անդրադառնալով, անոր ետեւէն անմիջապէս պաշտօնատար մը կը զրկէ զայն ետ կանչելու Վալիին մօտ տեսակցելու եւ դրուելիք նամակին մէջ բարեփոխութիւն մտցնելու մօտք:

Մինչ այդ, Նուպար պալատէն արդէն մեկնած էր:

Ապպասի մտքին մէջ կասկած կ'արթննայ եւ կ'ուզէ քիտնալթէ ի՞նչ կրնայ ըլլալ Նուպարին այդպիսի աճառարանքով մեկնումին պատճառը:

Արդեօք Նուպար հիւպատոսին հետ իր դէմ դաւմը կը հիւսէ՞ր ի վերջոյ, պաշտօնատարը Նուպարին ետեւէն կը հասնի Ծուպրայի ճամբուն վրայ եւ Նուպար իր տունը վերադառնալով, ձին կը հեծնայ եւ

զիշերուայ մօտ կ'ուղղուի դէպի Ապպասիյէի պալատը, ուր, Ապպաս բարկացոտ վիճակի մէջ կը հարցնէ թէ ի՞նչ էր պատճառը որ մղած էր Նուպարին աճապարանքով մեկնելու, արդեօք որոշ տեսարկէտ մը ունէ՞ր նամակին բարեփոխման մասին:

Այս եւ տարբեր հարցերու մասին Նուպարի եւ Ապպասի միջեւ տարակարծութիւն կը ստեղծուի, մանաւանդ զիւանազիտական մարմիններու հետ փոխ-յարաբերութիւններու մասին, որմէ յետոյ, Նուպար կը մերժէ միջնորդի դեր կատարել կողմերուն միջեւ եւ տուն կը մեկնի:

Նուպարի հրաժարականը աննախընթաց երեւոյթ մըն էր, որովհետեւ, ըստ ընկալեալ սովորութեան, Ապպաս ինք էր որ որեւէ մէկը պաշտօնանկ կ'ընէր կամ կը հրամայէր որ խնդրոյ առարկայ անձը պաշտօնը ձգելէ առաջ սպաննուի: (Ապպաս էլ Պյուպի):

Յայտնի էր թէ Ապպասի եւ Նուպարի փոխ-յարաբերութիւնները վստթարացման ճամբու մէջ էին, Ապպասի կասկածամտութեան հետեւանքով, ինչ որ խորհիլ կուտար, թէ յետ այնու, Վալիին վստահութիւնը չէր կրնար վայելել եւ այլն:

Միւս կողմէ, Ապպաս հոգեպէս հանդիստ չէր զգար, սակայն եւ այնպէս Նուպարին նման կարող անձի մը պէտք ունէր... Որպէսզի նեղութիւն պատճառէ Նուպարին, Ապպաս զաղափարը կ'ունենայ անոր եղբոր Առաքելը Նուազ կարեւոր պաշտօնի մը կոչելու:

Նուպար զիմադարձելով կացութեան, կը պահանջէ որ Առաքել եւս պաշտօնէ ազատ կացուցուի եւ ինք (Նուպար) արտօնութիւն ստանայ արտասահման մեկնելու: Ապպաս զայրոյթով կ'ընդունի պահանջը:

Մեկնումի արտօնութիւնը ձեռք ձգելէ անմիջապէս յետոյ, Նուպար կը ծախէ իր բնակարանին կա-

րասիներէն մաս մը եւ Նեղոսի վրայ նաւարկող Ջահապիյէն մը վարձելով կը բեռցնէ արժէքաւորները եւ ընտանեօք ճամբայ կ'ելլէ դէպի Աղեքսանդրիա:

Շատ չանցած, Պէնհայի մօտերը կը նշմարէ չոր գիշարժ նաւ մը զոր Ապպաս անձամբ կը վարէր, իր ուղղութեամբ կ'առաջանար, կարծէք հալածանքի կլած ըլլար:

Նուպար հեռուէն ձեռքի նշանով կը բարեւէ եւ կը շարունակէ իր ուղին: Ապպաս իրեն կը մօտենայ եւ կը հրաւիրէ Նուպարին որ իրեն հետ տեսակցի:

Թէեւ Նուպար այս մասին լուռ կը մնայ, սակայն պատմարաններ կ'ըսեն թէ Նուպարին եւ ընտանիքին համար, վերջին ժամը հասած պէտք էր նկատել:

Ապպաս, դուր տրամարանութեամբ կը ժպտի եւ կը հիանայ Նուպարին յայտնարերած քաջութեան ի տես, որմէ յետոյ կը հաշտուին եւ Նուպար կը խոստանայ վերադառնալ:

Ապպաս կը խորհի Լոնտոնի եւ Փարիզի օրինակին հետեւելով, ներկայացուցական կեդրոններ բանալ Վիէննայի եւ Պերլինի մէջ եւս, որոնք Օսմանեան Ֆէրմանին զիւանազիտական կապեր հաստատելու արդեւքէն դուրս կը մնան եւ Բարձր Իրան կողմէ վաւերացուելու պէտք չունին:

Ապպաս կ'առաջարկէ Նուպարին ընտրելու այդ երկու կեդրոններէն մէկը, միւսը ձգելով իր եղբոր Առաքելին:

Նուպար Վիէննա կը մեկնի իբր պատուիրակ եւ անկէ յետոյ առիթը չունենար հանդիպում ունենալու Ապպասի հետ, որովհետեւ իր մեկնումէն 11 ամիս յետոյ, կը սպաննուի Պէնհայի իր պալատին մէջ, զիշերը քնացած ժամանակ, չորս մամալիքներու եւ վարձկաններու կողմէ (որոնցմէ երկուքը կ'ըսուի թէ Ապպասի հօրաքրոջ կողմէ դրդուած էին, փոխ-վրէժ լուծելու համար, ինչպէս դուշակած

էր նուպար Վիէննա մեկնելէ առաջ, Ապպասի մե-
նակեաց կեանքը եւ պալատներու մէջ Մամայիք ե-
րիտասարդներով շրջապատուած ըլլալը տեսնելով:

Ապպաս Ա. ի իշխանութեան շրջանը տեւած է
չուրջ հինգ տարի:

ՍՍՏԻՏ ՓԱՇԱՅԻ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆ.

Սայիտ, իշխանութեան գլուխը եկած օրէն,
սերտ յարաբերութիւններ կը մշակէ օտար հիւպա-
տասարաններուն եւ պետական ներկայացուցիչնե-
րուն հետ, միեւնոյն ժամանակ հետամուտ էր հիմ-
նական փոփոխութիւններ մտցնել երկրին մէջ (ար-
դարադատութեան եւ հողային բնագաւառներէն
ներս):

Շատ շանցած, շողքորթներու եւ օտար շրջա-
նակի անդամներուն բարեկամութիւնը կը վայելէ եւ
իրեն համար կեանքի նպատակ կ'ընտրէ հաճոյքն ու
զեխութիւնը, խրախճանքն ու կերուխումը, ստանց
զբաղելու երկրին յառաջդիմութեամբ կ'ամ ժողո-
վուրդին բարօրութեամբ: Իր այս ընթացքով, պա-
լատէն եւ պետական յարչութիւններէն ներս անիշ-
խանութիւնը կը սկսի տիրել եւ երկիրը հսկայաբայլ
դէպի անկում կը գիւմէր:

Նուպար, իր յուշերուն մէջ շատ մը դժուարներ
կը պատմէ, որոնցմէ մի քանին, իբր նմոյշ կ'ուսանք
ստորեւ:

«Եւրոպացի տարրը, բմբունելով Սայիտի թու-
լամորթ եւ փոփոխամիտ նկարագրի տէր անձ մը ըլ-
լալը, գործի պատրուակով իր շուրջը կը զեզերէր,
չօչափելի դումարներ ապահովելու անկախու-
թեամբ:

«Անդամ մը, իտալացի բարեկամներէն մին դժ-
գոհութիւն կը յայտնէ, թէ իտալական դրամանիշով

(լիրա) իր ստանձնած մէկ գործէն բաւական վնասով
դուրս եկած է: Սայիտ խեղճ կը հրահանգէ որ Ան-
գլիական սակիի հիման վրայ վճարուի, առանց եր-
կու դրամանիշներու տարբերութիւնը հաշուելու
կամ նկատի առնելու թէ Անգլիական սակին քսան եւ
հինգ լիրա կ'արժէ:

«Օրին մէկը, եօթ միլիոն Փրանք կը վճարէ իր
պալատին մէկ սենեակին բարեզարդման իբր
ծախս»:

«Անհաշիւ դրամի մսխում: Սայիտ զազափար
անգամ չ'ունէր ծախսերուն ո՞ր մէկը կարելոք եւ
ո՞ր մէկը անկաղելոք ըլլայու մասին»:

«Տարբեր առիթով մը, Աղերսանդրիս գտնուած
միջոցին, իր «բարեկամներէն» մին կողով մը պտուղ
կը բերէ Սայիտին, իբր «նուէր», յետոյ տասն եւ
հինգ հազար սակի կը պանձէ...»:

«Վերջին օրերուն, Սայիտ 2, 75 միլիոն Անգլիա-
կան Ոսկի արժողութեամբ փոխառութիւն մը կը կա-
տարէ, մինչ անկէ առաջ, 10 միլիոն սակի արժէքով
կատարուած փոխառութիւն մը տակաւին հանրօգուտ
սրեւէ նպատակի շէր յատկացուած»:

«Մօհամէտ Ալիի եւ Ապպասի իշխանութեան շր-
ջաններուն, երեւմտական որոշ կայունութիւն ներ-
կայացնող Եզիպտոսը, անաստական ծանր ազնապի
կը մասնուի: Ամէն մարդի մէջ կողոպուտ կը տիր-
էր, իսկ եւրոպացի տարրը երկրին ամէն կողմը կը
վիստար»:

Այդ շրջանին, օտար գեապանատուններ եւս օգուտ
կը քաղէին Սայիտի իշխանութեան թոյլ եւ սկար
զեկալարութենէն ու յաճախ իրենց հպատակներուն
անունով, զանազան անհիմն պահանջներ կը ներ-
կայացնէին եւ դոհացում կը ստանային: Ժառանգա-
կան հարցեր կը յարուցուէին, մեծ գումարներ կոր-
զելու դիտաւորութեամբ:

Միջոց մը, նուպար մաքատան գործերու վերակացու կը նշանակուի, հոն տիրող անկանոն վիճակը բարելաւելու նպատակաւ, ուր Անգլիական շահերուն պէժ արտայայտութիւն մը ունենալով, պաշտօնանկ կը հռչակուի Սայիտի կողմէ, որ իրեն հանդէպ թէեւ համակրանք չունէր, սակայն գործի համար պէտք ունէր իրեն:

Սայիտ, իր օտարամտութեան փաստը կուտայ, կարեւոր պաշտօններուն պլուխը օտարներ նշանակելով, օրինակ, իր անձնական գործերու տնօրէնի պաշտօնին կոչելով Փրանսերէնի իր ուսուցիչը եւ այլն: Այս կերպով, առիթը կ'ընծայէ որ եզրպատգիններուն եւ օտարականներուն միջեւ փոխ-յարարերութիւնները աւելի բազմանան:

Օսմանեան կայսրութեան ժամանակ, մենաշնորհեալ օտարականները կեցութեան իրաւունք եւ առեւտուրով զբաղելու իրաւունք կ'ունենային, սակայն ոչ հողային սեփականութեան:

Թէեւ Մօհամէտ Ալիի եւ Ասպասի իշխանութեան շրջաններուն, օտարները սկսած էին հողային սեփականութեան իրաւունք ունենալ, սակայն միշտ ենթակայ մնալով տեղական իշխանութիւններու հակաշիռին:

Իսկ Սայիտի նստաշրջանին, յարաբերութիւնները այն աստիճան յեղաշրջուեցան որ քաղաքացիներու միջեւ ծագող խնդիրները սկսան քննուիլ եւ կարգադրուիլ արդարադատութեան նոր դրութեամբ, որ կը նախատեսէր հետեւեալ պարագաները.-

1.- Օտար մը օտարի հետ խնդիր ունենալու պարագային, տեղական իշխանութիւնները իրաւունք չունէին միջամտելու, կարգադրութեան ամէն կարգի իրաւունք վերապահուած ըլլալով հիւպատոսարաններուն:

2.- Եզրպատգի եւ օտարականի միջեւ խնդրի մը կարգադրութիւնը կ'իյնար եզրպատական օրէնքին եւ ձեռնհասութեան ծիրէն ներս, պայմանաւ որ հիւպատոսարանէն ներկայացուցիչ մը ընկեցանաք օտարին, հարցաքննութեան ժամանակ:

3.- Եզրպատգի մը երբ օտարականի մը կողմէ անիրաւուէր, բողոք կը ներկայացնէր նահանգապետին որ իր կարգին իմաց կուտար հիւպատոսարան որ յանցապարտը իրեն ուղարկէ, հիւպատոսարանի ներկայացուցիչին միջոցաւ, ուրիշ խնդիր թէ յանցապարտը կը ներկայանար թէ ոչ, ճամբորդութեան կամ այլ պատրուակով: Յետ պարզուիլ թողթակցութեան, կ'որոշուէր բողոքը փոխանցել Արտաքին Գործոց նախարարութեան, որ նոյն գծով հաղորդակցութեան մէջ կը հիւպատոսարանին հետ, շատ անգամ, առանց զրական արդիւնքի: Ապա վէճը կը փոխանցուէր Վալիին որ սովորաբար ժամանակ չէր գտնէր այս կարգի խնդիրներով զբաղելու, եւայլն...

Այս երկարատատում միջոցներուն չ'ենթարկուելու համար, եզրպատգային կը նախընտրէր, ինքնաբերաբար հիւպատոսարան դիմել, խնդրելով որ իր հարցը յանուն արդարութեան քննուի եւ հետեւանք տրուի...

Այսպէսով, օտար հիւպատոսարանները միջամտած կ'ըլլային, տեղացի ժողովուրդին եւ օտարականներուն վէճերը լուծելու... ինչ որ մենաշնորհի դրութիւնն անգամ չէր նախատեսած...

4.- Իսկ եթէ պատահէր որ օտարականը ըլլար բողոքարկուն, հիւպատոսարանը չէր ուշանար միջամտելէ եւ առեւտրական ընոյթ ունեցող խնդիր մը անգամ զիւանապիտական վէճի կը վերածուէր, որուն համար, սովորաբար եզրպատական կառավարութիւնը յանցապարտ կը նկատուէր եւ հատուցում

վճարելու կ'ենթադրուէր: Հակառակ պարագային, խնդիրը կը փոխանցուէր Միջազգային Արդարաթեան ատեանին եւ ամէն ինչ կ'ընթանար օտար պետութիւններու փափաքին համաձայն:

Սակզծուած նոր կացութեան առջեւ ու մանաւանդ, տեղւոյն նպաստաւոր օրէնքներէն քաջալերւած, օտարները եզրիպտոս կը խուժէին արագօրէն հարստանալու դիտաւորութեամբ, առանց մտահոգուելու ասպահոյութեան եւ պաշտպանութեան տեսակէտէ, քանի որ որեւէ միասունեանալու պարագային, հիւպատոսարանը կը միջամտէր եւ պետութիւնը պարտաւոր կ'ըլլար հատուցում վճարելու:

Մենաշնորհներու օրէնքը, ի միջի այլոց, կ'արդիւնէր եւրոպացի օտարականին տունը մտնել, առանց հիւպատոսին ներկայացուցելին եւ կալանի տակ առնել, շահատուրքի փոխարէն, մանաւանդ երբ տունը եւ հողը կցուած ըլլային... այդ պարագային կը խուսափէր շահատուրքը վճարելէ, բնակարանը դործաանդիին մաս կազմելու պատրուակով:

Սայիտի իշխանութեան շրջանին, մշակելի հողերը հողագործներուն թափնելով, մասնաւոր սոբարներու մէջ արձանադրուեցան եւ մասնաւոր պայմաններու սակ հողագործները իրաւունք ստացան այդ հողերը վաճառելու եւայլն:

Աւելին, այն հողագործները որոնք հինգ տարի յաջորդաբար կը մշակէին իրենց հողերը եւ կանոնաւոր կերպով կը վճարէին իրենց տուրքերը, սեփականատէր կը դառնային: Ջուրի առուակներ բացուեցան եւ ոռոգելի հողերուն տարածութիւնները բազմապատկուեցան:

Կարելի է ըսել որ հողագործութիւնը կանոնաւորուեցաւ եւ յառաջդիմութիւն արձանագրեց, իր

նպաստը բերելով երկրին վաճառականութեան:

Սայիտի վերջին տարիներուն, երկրին տնտեսական վիճակը սկսաւ տկարանալ, փոքր հողագործները յաճախ կը ստիպուէին փոխառութիւններ առնել ուրիշ որ կարելի էր. տուրքերը կը ճնշէին ժողովուրդին վրայ:

Թոշակները դժուար կը վճարուէին եւ երկար լապաղումով, այդ օրերուն երեւան եկաւ թոշակները «կարոններով» վճարելու դրութիւնը, այսինքն, պտական մարմիններու կեղծէ շուկայ հանուած կարոններով, զոր պաշտօնեայ դասակարգը կը ստանար, նպարեղէնի կամ մսեղէնի եւ այլ դնումները նարեհալ կատարելու համար:

Յետոյ, իւրաքանչիւր հայթայթէլ գանձելու կ'երթար իր բով հաւաքուած կարոններուն փոխաքոթէրը պետութեան գանձէն: Օտարականները գուրս կը մնային այս դժուարութենէն:

Սայիտ մարմնով հսկայ ու յաղթանդամ էր, շատ փոփաք ունէր զինուորական ըլլալու, սակայն յարմարութիւնը կը սլակէր, որովհետեւ վախկոտ էր:

Սայիտ ամէն գործի մէջ նախապատուութիւնը եւրոպացիներուն կուտար, որպէսզի բողոքի կամ վէճի պարագային, եւրոպացի պաշտօնեան եւրոպացի մեծաւորին ճամբելով, ինք խնդիրէն դուրս կուգար, առանց հանգիստը խանգարելու:

Այն եւրոպացիին որ կեանքի տեւողութեան ընթացքին, երեք տարի երկրին մէջ իրադործուող ծրագրի մը ծառայէր, շօշափելի դումար մը իրը հատուցում կը ստանար, որմէ տեղացիները զրկուած էին:

Մոհամէտ Ալիի իշխանութեան շրջանին, եզրիպտոսի մէջ Ֆրանսայի փոխ - դեսպանն էր Փէրալ-

տանա Տըլէսէբա: Մոհամէտ Ալի յանձնորարարած էր իրեն որ Սայիտին առնելիք քայլերուն հետուէն հետուէր... ու այսպէս, բարեկամակուն կապ մը դուրս թիւն ունէր Սայիտի եւ Տըլէսէբաի միջև:

Ապապաի մահէն յետոյ, երբ Սայիտ դահ կը բարձրանայ, Քրանսայէն, Փէրսիանա Տըլէսէբա ջերմազին շնորհաւորութիւններ կը յղէ Սայիտին, այս բարեբաւտիկ առիթով:

Կ'ըսուի թէ Սայիտ պատասխանած է այդ շնորհաւորութիւններուն եւ Տըլէսէբաը Եզրպոսու հրաւիրած, ի նշան զոհունակութեան:

Ոմանք կը պնդեն թէ Տըլէսէբա սնանկացած ըլլալով, առիթ կը փնտէր Եզրպոսուի մէջ կարեւոր ձեռնարկներու լծուելով հարստանալու համար:

Ուրիշներ այն կարծիքէն են որ Տըլէսէբա իր հետ կը բերէ Սուէզի Զրանցքին ծրագիրը, որ Մահմէտ Ալի եւ Ապապա Ալի իշխանութեան օրերուն, ուսումնասիրուած էր, սակայն որոշ նկատումներով չէր իրագործուած:

Նուպար լուիեայն կ'անցնի այս կարծիքներուն վրայէն եւ Հարստայայտուի թէ ո՞ր մէկ վարկածը աւելի արժանահաւատ կրնայ ըլլալ:

Ամէն պարագայի, եղելութիւնը այն է որ Սայիտ մեծ պատիւներով կ'ընդունի իր հիւրը եւ իրեն հետ պատյալի կ'ելլէ Աղեքսանդրիայէն դէպի Փայում տասը հազար հեծելազօրքով եւ թնդանօթներով, արեւմտեան անապատի ճամբով:

Տըլէսէբա առիթը առելի քան երբեք պատեհ նկատելով խօսք կը բանայ Սուէզի Զրանցքի մասին, Սայիտի մտերիմ բարեկամ Զիւլֆիքար խաչայի ձեռկայութեան:

Ըստ պատմական աղբիւրներու, Տըլէսէբա կը փափաքի անմահացնել Սայիտի տնունը, համայն

քաղաքակիրթ աշխարհի առջեւ որ յաւիտեանս յիշէ ու խօսի իր մասին:

Սայիտ, փառքի ու անմահութեան արտայայտութեանն արիեցած եւ մանաւանդ, համոզուած ըլլալով որ նման հսկայ ծրագրի մը դործադրութեամբ, Եզրպոսու աւելի կարեւոր դիրքի մը կրնայ հասնիլ, առանց վտանգի ենթարկուելու (ըստ Տըլէսէբաի պնդումներուն) կը յայտարարէ:—

«Ես համոզուած եմ, ինձի հաւատա՛ եւ իմ վրաս վստահ իր»:

Սայիտ կ'ուզէ նաեւ զինուորականներուն դադար փարը ունենալ, որոնք բոլորն ալ համաձայն կը պանուին:

25 Նոյեմբեր 1854, Սայիտ Գահիրէ կը վերադառնայ, իր զօրքերով եւ հրաւիրեալներու շքախումբով: Տըլէսէբա կ'իջնէ «ճամբորդներու պալատ» որ Քրանսական արշաւանքին ժամանակ, Սուէզի Զրանցքի Յանձնախումբի անդամներուն վերապահուած էր:

Սայիտ իր մօտ կը կանչէ Տըլէսէբաը Գալաայի ամրոցը ուր օտար դեսպաններուն եւ երեւելիներուն առջեւ, որոնք իշխանին Աղեքսանդրիա-Փայում կատարած չրջապատյալէն վերադարձին առիթ, բարի գալուստ մաղթելու եկած էին եւ պաշտօնապէս կը յայտարարէ Սուէզի Զրանցքը բանալու մենաշնորհը Փէրսիանա Տըլէսէբաի վստահելու եւ այդ առիթ, Միջազգային Անանուն ընկերութիւն մը հիմնելու որոշումը:

Հինգ օր յետոյ, 30 Նոյեմբեր, Սայիտ կը ստորագրէ ընկերութեան արտօնադիրը, որով մենաշնորհ կը տրուէր Սուէզի Զրանցքը բանալու եւ շահարկելու 99 տարուայ պայմանաժամով:

Այս յիշատակելի օրուան առիթով, որուէ հանդիսութիւն տեղի չունենար, այլ արտօնադիրը կը

ստորագրուի առանց կանխորոք ուսումնասիրութեան, պարզ հանդիպումի մը ընթացքին, այնքան որ, Ֆրանսայի ղեկավանը կը նեղուի տեղեակ անդամ պահուած չըլլալուն համար:

Մենաշնորհի պաշտօնաթուղթերը իր յաւելուածականներով, հրատարակուած Բարձր Դրան կողմէ, 5 Յունուար 1856, կը նախատեսէր ի միջի այլոց որ Եգիպտոսի տարեկան շահարածինը պիտի ըլլար զուտ հասոյթին 15% եւ ամէն անգամ, վերանորոգման ժամանակ (90 տարի ետք) յիշեալ շահարածինը կրնար բարձրանալ, հասնելու համար մինչեւ 35%, սակայն ամէն անգամ Սուլթանին վաւերացումը անհրաժեշտ էր:

Սուէզի Ջրանցքի ընկերութիւնը յանձն կ'առնէր Գահիրէի հիւսիսէն դէպի Սուէզ ջրանցք բանալ (Նեղոսէն դատուած): Եգիպտոսեան կառավարութիւնը ընկերութեան պիտի փոխանցէր ջրանցքի եզերքին գանձուող հողերը, զոր ընկերութիւնը պիտի սուսկէր եւ մշակելի դարձնէր, 10 տարի տուրքէ գերծ մնալու պայմանաւ:

Ասիէ զատ, եգիպտական կառավարութիւնը յանձն կ'առնէր ընկերութեան համար հարկ եղող շուքի հողերը՝ ապաստեփականացնել եւ իրեն յանձնել:

Սուէզի Ջրանցքին ծրագրին համար ներածուած շինանիւթերը, մեքենաները եւ գործիքները գերծ պիտի ըլլային մաքսատուրքէ: Եգիպտոսեան կառավարութիւնը պիտի հայթայթէր հարկ եղող գործաւորները, ընկերութեան հողոյն աշխատելու համար:

Ըստ Նուպարի, «սնանկ արկածախնդիբը» Տըլէսէբս կ'ընէր ինչ որ իր շահը կը սահանջէր, այսպէս, առաջին առթիւ, Սայիսէն կը ստանայ 500 հազար բիշալ եւ իսկոյն կը ձեռնարկէ ջուրի առուակը բանալու:

Յետոյ, ծանուցումներու արշաւի կը սկսի Եւրոպայի մէջ, դրամատէրներու ուշադրութիւնը գրաւելու նպատակաւ, որմէ յետոյ, կ'որոշուի ընկերութիւնը կազմել Փրանսական օրէնքին համաձայն, կեդրոնատեղի ունենալով Փարիզ, 200 միլիոն Փրանք դրամադրուիով, 400 հազար արժեթուղթի բաժնուած: Հանրային բաժանագրութեան կը գիմէ, որմէ կը դոյանայ ընդամէնը 112 միլիոն Փրանք, ինչ որ բաւարար չի նկատուելով, ծրագիրը կրնար յետս կոչուիլ:

Քննադատութիւններուն պատասխանելով, Սայիս կ'ըսէ. -

«Ես Փրանսացի բարեկամիս զաղափարին հետ եւելով գործի ձեւնարկեցի. եթէ խօսելիք ունիք կրնաք ըսել իրեն կամ իր կառավարութեան, ես չեմ կրնար մենաշնորհը ետ քաշել»:

Մնացեալ 88 միլիոն Փրանքը ճարելու համար, Տըլէսէբս կը ձեռնարկէ մասնաւոր շրջապատոյտի մը դէպի Լոնտոն, Փարիզ, Պերլին եւ Վիէննա որ նոյնպէս ապարդիւն կը մնայ:

Կացութիւնը փրկելու համար, Տըլէսէբս կը մտածէ խորամանկութեան դիմել եւ զանազան մաշրաքաղաքներուն մէջ բացուած բաժանագրութեան մասնակցիլ Սայիսի հաշւոյն (ի ձեռին ունենալով իրեն տրուած փոխանորդագիրը) 88 միլիոն Փրանքի պակասը գոյացնելու նպատակաւ:

Միջոց մը յետոյ, ան Եգիպտոս կը վերադառնայ, ժպիտը դէմքին եւ գոհ տրամադրութեամբ, կը ներկայանայ Վալիին պալատը, տեղեկագիր ներկայացնելու համար եւ թուղթի կտորի մը վրայ, իր կատարած միջոցառումներու մասին քանի մը բառ մըրտելով քարտուղարին կը յանձնէ:

Սայիս կը նեղուի Տըլէսէբսին բռնած այս անփոյթ ընթացքը տեսնելով եւ անձամբ իրեն ներկա-

յացած չ'ըլլալուն պատճառաւ: Տասն եւ հինգ օր յետոյ, Տըլէսէրս Սայիտին կը հանդիպի, որմէ կը խնդրէ որ իր հաշտոյն բաժանագրուած արժեթուղթերուն վրայ վճարում մը կատարէ... աւելցնելով որ ինք ստիպուած եղած է այդպիսի քայլ մը առնելու եւ այդ մասին, սեղեակ պահած Նորին Վսեմութիւնը, քարտուղարին յանձնելով իր տեղեկադիրը:

Վալին կը հրամայէ որ իսկոյն իրեն բերուի այդ թուղթի կտորը, որուն վրայ լոկ քանի մը թուանշան եւ քանի մը երկիրներու անունները՝ Ֆրանսա, Անգլիա, Գերմանիա գրուած էին:

Ուրեմն, կ'աւելցնէ Տըլէսէրս.-

«Ձեր վսեմութիւնը լուռ մնացած ըլլալով այս կարգադրութեան մասին, այնպէս կը հասկցուէր որ համաձայն էք առնուած քայլերուն, որոնց տեղեակ են նաեւ իմ գործակից բարեկամներս, որոնք այս առթիւ պարտականութիւն յանձնեցին ինձի որ իրենց յարգանքը յայտնեմ Ձեր վսեմութեան»:

Սայիտ անսկզկալի եկած, իսկոյն կը փափաքի Ֆրանսայի իր փաստաբանին կարծիքին դիմել, որը կուղայ յայտնել թէ այդպիսի բաժանագրութիւն մը, օրինական տեսակէտով, զուրկ է որեւէ արժէք ունենալէ:

Սայիտ եւ Տըլէսէրս բուն վիճաբանութեան կը սկսին, մանաւանդ որ պետական գանձը միջոցները չունէր այսպիսի խոշոր գումար մը միանուազ վճարելու համար: Տըլէսէրս կը խոստանայ, այս առթիւ դիւրութիւններ ձեռք ձգել եւ իր սնդուումներուն վըրայ, պաղտնաբար կը համաձայնին... որովհետեւ Սայիտ կ'որոշէ ամէն կերպով այս խնդրէն ձերբազատուիլ, այն հասկացողութեամբ որ փոխարժէքը կառավարութեան կողմէ ընկերութեան պիտի վճարուէր 15 տարուայ ընթացքին, մասնակի վճարումներով:

Այդ միջոցին, Նուպար կ'առաջարկէ հիֆնէ, երկրպետական ծովային նաւարկութեան ընկերութիւն մը որ պիտի կոչուէր «Սուրիական ընկերութիւն», պարզապէս, օտար ընկերութիւններէ կախեալ չ'ըլլալու համար:

Դարձեալ պաշտօն կը յանձնուի Տըլէսէրսին որ Ֆրանսական երեք շողենաւ զնէ ընկերութեան հաշտոյն, որուն փոխարժէքը լրիւ կը վճարուի: Երբ շողենաւերը Աղեքսանդրիա կը հասնին, ի յայտ կուղայ թէ անոնք հինցած են եւ անդործածելի:

Այդ շրջանին նոյնպէս, Տըլէսէրս յաճախ Աղեքսանդրիայէն Փարիզ եւ Փարիզէն Աղեքսանդրիա կը ճամբորդէր, արժեթուղթերու խնդրոյ կարգադրութեան համար, ինչ որ անկարելի կը թուէր, որովհետեւ պետական գանձը պարապ էր... Սայիտ կը ստիպուի փոխառութեան դիմել Ֆրանսական դրամասան մօտ իրր ասպհոյութիւն, կը պահանջէ երկրպետական ելեմտական գործերուն վրայ տեսակ մը հակակշիռ ունենալ, որուն մասին Ֆրանսական հիւպատոսարանը եւ Սայիտը չ'ըզպատող Ֆրանսացիք եւս համաձայն կ'ըլլան: Նուպար կ'ըսէ. թէ ինք միևնաձէր որ հակառակ կ'արտայայտուէր այս մասին... սակայն, Վալին կ'ընդունի անոնց պայմանները եւ Նուպարին պաշտօն կը յանձնէ խմբադրել հարկ եղած նամակը, որուն վրայ ինք պիտի ստորագրէր:

Նուպար պահ մը ինքնամփոփուելով, հողեկան նեղութեան մէջ կ'ըսէ.- «Ո՛չ երբեք, ես չեմ որ այդպիսի զիջումի նամակ մը պիտի դրեմ ձեզի» ու դրիչը գրպանը կը դնէ բարկութեամբ:

Ներկաներէն, Ֆրանսացի սպայ մը կը միջամտէ ըսելով.- «Եթէ Ձեր վսեմութիւնը կը փափաքի, ես պատրաստ եմ այդ նամակը դրելու»... ու լուծիւն կը տիրէ: Սպան կարծելով թէ Սայիտ համաձայն է,

սեղանին առջև կը նստի եւ կը խնդրէ: Նուպարէն որ
իր գրիչը արամադրէ:

Նուպար կը պատասխանէ. - «Ներդառութիւն, Ն.
Վ. Վալին կրնայ հրամայել ինչ որ կ'ուզէ եւ դուն
կրնաս գրել նամակը այն ոճով որ կը փափաքի, որ
պէսզի, օր մը չ'ըսուի թէ «իմ գրիչս այդ նպատա-
կին համար գործածուեցաւ»:

Նամակը չի գրուիր եւ յաջորդ օր, փոխառու-
թեան մասին տեղի ունեցող բանակցութիւնները կէս
կը մնան ու կը փակուին: Նոյն օրը, Վալին պատ-
ւերակներէն մին՝ Բաօլինօ Պէյ, Նզիպասու կը վերա-
դառնայ, ընկերակցութեամբ դրամատան մէկ ներ-
կայացուցիչին հետ բանակցութիւնները վարելու
համար: Յետ համաձայնութեան, կ'որոշուի Նզիպ-
ասուի 175 միլիոն Փրանք արժէքով փոխառութիւն
մը կատարել, տարեկան 10% տոկոսով:

Սայիտ կը ստորադրէ, առանց առարկութեան:

Սայիտ իր կատարած փոխառութիւններուն
ծախսերը գոցելու համար, կը ստիպուի պետութեան
պիւտձէն կարելոր սեղմումներու ենթարկել, այս-
պէս, բանակին կէսը կ'արձակէ, միայն հինգ հազար
զինուոր պահելով, ռազմական մթերանոցին պաշ-
տօնէութիւնը կը ձամբէ, Նեղոս գետին վրայ աշխա-
տող նաւերը կը դադրեցնէ, Հոռոսո Նահանգին եւ
Նզիպասուի պատկանող միւս նահանգներուն պաշտօ-
նէութեան երեք քառորդը պաշտօնանկ կ'ընէ: Մնաց
եալ պաշտօնեաներուն ամսաթուղակները կը նուազե-
ցնէ, ելեւմտական եւ զինուորական վարչութիւննե-
րը կը լուծէ եւ հողային տուրքերը 5% համեմատու-
թեամբ կը բարձրացնէ:

Այս առթիւ, Նուպար կ'ըսէ. - «Կարելի էր տար-
րեր միջոցներու դիմել, սակայն Սայիտ ծնած էր
ամէն ինչ քանդելու եւ ոչ թէ կառուցանելու»:

Այս էր Նուպարի դադափարը Վալի Մօհամէս
Սայիտի մասին:

Սայիտ Նուպարի եղբայրը Առաքելը Խարթու-
մի եւ անոր ենթակայ նահանգներուն կառավարիչ կը
նշանակէ, ինչ որ ըմբոստութեան տեղի կուտայ զօ-
րաւոր ցեղապետական ուժերու կողմէ:

Պատերազմական ժողով կը դումարէ Առաքել,
իր արամադրութեան տակ ունենալով փոքր թիւով
զինուորական ուժ մը, որ համաձայն կը գտնուի
յարձակումի անցնելու, շուտով մարելու համար ըմ-
բոստութիւնը, մտածելով թէ սպասելով, ուրիշ ցե-
ղապետական խումբեր եւս կը քաջալերուին եւ նման
բայլ մը կրնան աւնել:

Յաջորդ առաւօտ կանուխէն, Առաքել իր հետ
ունենալով դանձախին պաշտօնատարը եւ սպայ մը,
կ'ուղղուին դէպի բանակատեղի, որուն հրամանա-
տարը իմանալով կառավարիչին ժամանումը, նախ
չի հաւատար, յետոյ վրանէն դուրս գալով, իր առ-
ջև կը գտնէ Խարթումի կառավարիչը առանձին եւ
անդէն:

Առաքել կ'ըսէ. - «Քու ըմբոստութիւնդ արդեօք
կառավարութեան դէմ է՞. եւ եթէ այդպէս է, հա-
մաձայն ե՞ս որ արիւն հոսի, թէ ոչ ինձի դէմ է անձ-
նապէս, այն իշխանութեան համար որուն նշանակ-
ւեցայ ես քրիստոնեայ մը»:

Հրամանատար Ասու Սէն կը պատասխանէ. -

«Քեզի դէմ է անձնապէս, իբր քրիստոնեայ կա-
ռավարիչ մը»:

Առաքել կ'աւելցնէ. - «Այս պարագային, ահա-
ւասիկ ես քու դիմացդ կայնած եմ, ըրէ ինչ որ կը
փափաքիս, որովհետեւ չեմ ուզեր որ ըսուի, թէ իմ
պատճառաւ արիւն հոսեցաւ»:

Յեղապետը այս խօսքերը իմանալով, ձիւն
վար կ'ընէ եւ Առաքելին կ'ըսէ. - «Դուն զիս յողթե-
ցիր» եւ իրեն ու պատուոյ պահակախումբին հետ
Խարթում կը մեկնին:

Անկէ յետոյ կիրքերը կը հանդարտին եւ ապա-
հովութիւնը խանդարելու ոչ մէկ դէպք տեղի չունե-
նար, Առաքելի քսան ամիս տեւող պաշտօնավարու-
թեան ընթացքին, մինչեւ այս վերջնոյն մահուան
թուականը 13-9-1858:

Առաքել Սուտան գտնուած միջոցին, Նեղոսի
վրայ կատարած շրջապտոյտի մը ընթացքին, մա-
հափորձի կ'ենթարկուի եւ կ'ազատի: Ըստ պատմա-
կան աղբիւրներու, Առաքել անձնասպան կ'ըլլայ
եթովպիոյ դէմ արշաւանքի մը ընթացքին, սակայն
Նուպար կը հերքէ այս տեղեկութիւնը եւ կ'ըսէ, թէ
իր եղբայրը հիւանդութեան պատճառաւ մահացաւ:

Նուպար կ'ըսէ նաև, թէ ինք յաճախ կը թղ-
թակցէր Առաքելի հետ, յորդորելով որ Եգիպտոս
վերադառնայ, սակայն ան կը պատասխանէր ըսե-
լով. «Անկէ լաւ բան չեմ փափաքիր, սակայն ո՞ւր
ձգեմ աղքատ բնակչութիւնը»:

Տարիներ յետոյ, Սուտանցի մը հանդիպում
կ'ունենայ Նուպարի հետ (որուն չէր ճանչնար նա-
խապէս) եւ կ'ըսէ թէ «Առաքել արդար իշխան մըն
էր»:

***

Սուէզի Ջրանցքին ծրագիրը զործադրութեան
կը դրուի 1859-ին, անհանդուրժողութիւն տիրող
մթնալորտի մը մէջ, այսպէս, մէկ կողմէ, Բարձր
Դուռը կը հրահանգէր Սայիտին կասեցնել զործը,
նոյն ժամանակ, Ֆրանսայի Նափոլէոն Գ. կայսրը
թիկունք կը կանգնէր ծրագրին ոչ-օրինական զոր-
ծադրութեան, իսկ Անգլիոյ ընդդիմադիր կողմը
կ'առարկէր սոյն ծրագրին Փրանսական ընկերու-
թեան մը վստահուած ըլլալու մասին:

Իսթանալի Անգլիացի հիւպատոսը Եգիպտոս
կ'այցելէ եւ տեսնելով Սուէզի Ջրանցքին վերարեւ-
եալ աշխատանքները, կը տեղեկացնէ իր կառավար-

րութեանը, թէ թէքնիք որոշ արդելքներ զոյութիւն
չունին, այլ կատարուած իրողութեան տոջեւ կը
գտնուինք, որմէ շահաւոր առաջին երկիրը Անգլիան
պիտի ըլլայ:

Անգլիա ջանք կը թափէ, մենաշնորհին պայման
ներուն մէջ որոշ բարեփոխութիւններ մտցնելու հա-
մար, այս առթիւ, իր ազդեցութիւնը բանեցնելով
Բարձր Դրան միջոցաւ:

Նուպար եւս իր բաժինը կ'ունենայ մենաշնորհին
նախատեսած պայմաններուն բարեփոխման մէջ,
ինչպէս պարտադիր աշխատանքի, Եգիպտոսի կա-
ռավարութեան կողմէ Սուէզի ընկերութեան տրա-
մադրուած հողերուն եւ ջուրի առուակին վերստաց-
ման վերաբերեալ:

Բարձր Դուռը բոլոր այս պայմանները աւելցնել
կուտայ Նուպարի եւ Անգլիոյ ներկայացուցիչներուն
միջեւ տեղի ունեցած վիճարանութիւններուն աւար-
տին:

Բնական էր որ Անգլիա մտահոգ ըլլար հողային
ընդարձակ տարածութիւններ Փրանսական ընկերու-
թեան մը տրամադրութեան տակ դրուած ըլլալուն
հետեւանքով, ինչ որ պիտի նմանէր նահանգի մը
մէջ ուրիշ նահանգ մը ստեղծուելուն եւ պիտի վտան-
գէր անգլիական շահերուն, ջրանցքային տեսակէ-
տով:

Սայիտ կը մահանայ 1863-ին, ինը տարի իշխա-
նութեան դուրսը մնալէ յետոյ (1854-1863):

Խըտիւ Իսմայիլի մասին Նուպար կ'ըսէ, թէ
Եգիպտոսի իշխանաւորներէն ամենէն աւելի իրեն
հետ է որ երկար տարիներ աշխատակցած է (15 տա-
րի) եւ հակառակ երկրին ճակատադրական հարցերը
լաւազոյնս լուծելու տրամադրութեան, Նուպար
չատ անգամներ ստիպուած եղած է հրաժարիլ պաշ-
տօնէն, հեռանալ երկրէն եւայլն, որովհետեւ Իսմա-

յիլ օտար դեպքանատուներու ազդեցութեան տակ, կ'ենթարկուէր անոնց հնուած դաւերուն եւ խաղերուն:

Տնտեսական տեսակէտին դիտելով, շուայօրէն ծախսուած հսկայ դուրմարները, երկիրը դէպի սնանկութիւն կ'առաջնորդէին, այնպէս որ Իսմայիլի օրով, Եգիպտոս ստիպուած եղած է, բարձր տոկոսով յաջորդական փոխառութիւններ կատարելու, ըլլայ ժողովուրդէն, թէ օտար պետութիւններէն:

Նուպար Իսմայիլի մասին խօսելով, կը գրէ. —

«Եգիպտոս կրնար մեծ պետութիւն մը դառնալ, եթէ Իսմայիլ նուազ անխոյժ եւ աւելի հեռատես, խոհեմ եւ լուրջ իշխանաւոր մը եղած ըլլար»:

Իսմայիլ ինքզինքը բարի ու մարդասէր կը ձեւացնէր, սակայն, իրականութեան մէջ, հեռու էր այդ զգացումը ունենալէ: . . . Չէր ջանար թեթեւցնել Ֆէլլաճին բեռը որ արիւն քրտինք աշխատանքի առկ կը ագնէր, այլ ընդհակառակը, կը զյանար աշխատանքի դիւրին միջոցներ արամադրելէ եւ եւրոպական երկիրներէն փոխառութիւններ կատարելով, էրկիրը պարտքերու տակ կը ծանրաբեռնէր: Նուպար ի գուր կը ջանար Իսմայիլը շուայութեան ճանկերէն դուրս քաշել:

Իր բոլոր ուշադրութիւնը կեդրոնացած էր Գալիբէն եւ Աղեքսանդրիան արդիականացնել եւ առայդ, ամէն միջոց ի գործ կը դնէր փողոցներու մաքրութեամբ, հսկայ պաշտաններու շինութեամբ, կահոնաւորութեամբ եւայլն հաւասարիլ Փարիզի:

Շուպրայի եւ Կէզիբէի թաղամասերը կը փափաքէր Շանգ էլիզէի եւ Պուա Տը Պուլօնէի օրինակին վրայ վերանորոգել, ուր գեղութիւնները խումբ առ խումբ շրջէին ու պտտէին կառքերով, գեղեցիկ տղաւորութիւն ձգելով Եւրոպացի երգչուհիներուն եւ դերասանուհիներուն վրայ:

Իսմայիլը ընտանացիները իր մասին կ'ըսէին, թէ ան կ'երէր հայցնէր երկիրը, ազբառութեան մասնելով գերինները:

Իր օրով, երկաթուղային գիծեր հաստատուցան, հաշորդակցութիւնը դիւրացաւ, շաքարի եւ թուղթի գործարաններ բացուեցան, Միջերկրականի եւ Կարմիր ծախուն մէջ կանոնաւոր նաւարկութիւն սկսաւ, Աղեքսանդրիոյ նաւահանգիստը եւ Սուէզի առաջանները շինուեցան, թատրոններ բացուեցան, գոյրոցներ բազմացան եւայլն:

Իսմայիլ կ'ուզէ Եւրոպայի օրինակին հետեւիլ եւ այնուհի սահմանադրական օրէնքները Եգիպտոս փոխադրել, ժողովուրդին պահանջները լսելու եւ գործադրելու նպատակաւ:

Այս առթիւ Երեսփոխանական ժողով մը կը կազմէ որ ընտանք պիտի ունենար երկիրն նախադահը ընտրելու: Երեսփոխանները երկու խումբի բաժնուած պիտի ըլլային՝ աջակողմեան եւ ձախակողմեան: առաջինը պիտի գործակցէր կառավարութեան հետ, մինչ միւսը, առ ի ձեւակերպութիւն, իրաւունք պիտի ունենար քննադատելու:

Երեսփոխանական ժողովը պիտի դուրմարուէր երկու տարին անգամ մը, սակայն լոկ «զարդ» մըն էր, որոյ հետեւ անոր անդամները, ըստ երեւոյթի յուշարկութեամբ, սակայն իրականութեան մէջ կառավարութեան հաւանութեամբ պիտի նշանակուէին:

Բննադատութիւնները աւելորդ էին որովհետեւ որոշումները պարզապէս թրոխի քմահաճոյքին կախեալ էին եւ ամէն անգամ ի պարտականութիւն կ'իյնար, հնազանդօրէն եւ խորհրդակցական ձայնով մասնակցիլ ժողովին, ի վերջոյ կառավարութեան կը մնար ժողովին որոշումը գործադրել կամ ոչ: Այս բոլորը ցոյց կուտան թէ ինչ աստիճանի լուրջ ժողով մըն էր երեսփոխանական այդ ժողովը:

Այսպէս, 1885-ին, կառավարութիւնը նկատի ան-
դամ չէր առած երեսփոխանական ժողովը հրաւերը
եւ ոչ ոք չէր անդրադարձած նոյնիսկ: Նուպար երբ
Փարիզ կը գտնուէր, կը տեղեկանայ թէ Եգիպտոս-
կան Երեսփոխանական Ա. ժողովը նիստ պիտի գու-
ժարէ ու ժպտելով կ'ըսէ. — «Նայինք ո՞վ պիտի ըն-
դունի Իսմայիլի խողերուն ենթարկուիլ»:

Իսմայիլ խորքին մէջ ուրիշ նպատակ կը հետա-
պնդէր, այն էր որ կ'ուզէր ժողովուրդին ներկայա-
նալ իբր պայծառատես եւ ազատատենչ իշխան մը:

***

Օր մը, Իսմայիլ հրաւէր կը ստանայ Ֆրանսացի
յոյսանի ազնուականէ մը որ բարեհաճի այցելել Փար-
իզի իր պալատը, ուր իրեն ի սրտիւ, ընդունելու-
թիւն մը պիտի սարքուէր: Իսմայիլ կ'ընդունի հրա-
ւէրը եւ կը մեկնի:

Պալատին եւ կահ-կարասիներուն ղեղեցկութիւ-
նը ծայր աստիճան կը հրապուրեն Սըտիւը, եւ իմա-
նալով պալատին տիրոջ նիւթական դժուարութեան
մէջ ըլլալը, կ'որոշէ օգնել իրեն, սակայն այնպիսի
կերպով մը, որ արժանապատուութիւնը չի վիրա-
ւորուի:

Իսմայիլ կ'առաջարկէ գնել: Պալատին տէրը
անսակնկալի կուզայ, սակայն, խորհելով որ մերժո-
ղական պատասխան մը կ'ընար իր հիւրը վշտացնել,
ուստի, սուղ գին մը կը պահանջէ որպէսզի Սըտիւը
ետ կենայ գնելէ: Պահ մը յետոյ, մեղմ ձայնով կ'ը-
սէ. — «Հինգ միլիոն Թրանք», մինչդեռ իրականու-
թեան մէջ, մէկ եւ կէս միլիոն Փրանքէ աւելի չէր
արժէր: Սըտիւ անմիջապէս կ'ընդունի այդ գինը եւ
չէք մը կը ստորագրէ դրամատուններէն մէկուն վը-
րայ:

Այդ միջոցին, հոն կը հանդիպի սեփականատի-
րոջ 15 գարունները հազիւ բոլորած գեղեցիկ աղջ-

կան: Իսմայիլ հմայուած կը յարէ ըսելով. — «Կարծ-
եմ թէ արգելք մը չունիս եթէ պալատին վաճառման
աքթը օրինորդին անունին գրելու ըլլաս, միշտ յիշե-
լու համար Եգիպտոսի Սըտիւին հիացումը անոր ան-
մեղ ու շնորհալի երեւոյթին հանդէպ եւ միեւնոյն
ժամանակ, չըսելու համար թէ իմ այցելութիւնս
պատճառ եղաւ որ զրկուիս քու պալատէդ»:

Իսմայիլ երկրորդական նիւթերով աւելի կը
գրադէր քան երկրին յառաջդիմութեան մասին խոր-
հելէ: Օսմանեան կայսրութիւնը կ'այսպանէ՞ր զինքը,
Ֆէրմանին դժած սահմաններէն դուրս տարբեր հար-
ցերով դրադելուն համար, ինչպէս՝ զէնքերու դոր-
ծարան բանալով, պատերազմական նաւեր չինել
տալով, փոխառութիւններ առնելով եւ անտեղի կը
գտնէր Եւրոպայի մէջ ներկայացուցիչ ունենալը
(Նուպար), որ երկրէ երկիր յաճախ ճամբորդու-
թեան մէջ էր, կարծէք անկախ պետութեան մը ներ-
կայացուցիչը ըլլար:

Իսմայիլ կը ձգտէր ընդարձակուիլ դէպի Հիւ-
սիս, Սուրիան դրաւելով, սակայն Նուպարի խոր-
հուրդին վրայ, իր ուշադրութիւնը փոխեց դէպի
Սուլթան:

Ան կ'երազէր հիմնել զօրաւոր Սուլթանութիւն
մը, որ պիտի տարածուէր Միջերկրական ծովէն
մինչեւ հասարակաց, Սուլթանը Եգիպտոսի միացնե-
լով, երկաթուղային գիծով Ասուանէն դէպի հարաւ:

Ըստ պատմական տուեալներու, բանակին վե-
րահողութիւնը յանձնեց ամերիկացի սպաներու,
Եւրոպական ազգերու միջեւ մրցակցութիւն էստեղ-
ծելու համար:

Եւ որպէսզի Նեղոսը ամբողջութեամբ Եգիպ-
տոսի պատկանէր, Եգիպտական բանակը ուղղուե-
ցաւ դէպի Եթովպիա, հաստատուելու համար Մա-
սաուա, Պարպարա, Հարար եւ միջոց մը արշաւանք

ներ կազմակերպեց դէպի Եթովպիա, զսպելու համար Եթովպիական բանակին դիմադրութիւնը, որոնք երկու միլիոն ոսկի արժեցին պետական զանձին:

1869-ին, Եւրոպացիները սովորութիւն ըրած էին, գրեթէ ամէն օր, հաւաքուիլ Իսմայիլի պալատը, ուր հանդիպում կ'ունենային, Խըտիւի շրջանակին եւ պաշտօնատարներուն հետ, իւրաքանչիւրը առիթ կը վնասէր գործի վերաբերեալ կամ ապրանք հայթայթելու համար համաձայնութիւն կնքել, եւայլն:

Առաջին հերթին, Իսմայիլ դադափարը կը յզանայ էզպէքիէի պարտէզը բաժնել ու վաճառել: Այսպէս խոշոր եւ ընտիր ծառերը որոնք Մոհամէտ Ալիի սրերուն տնկուած էին, յօգուտ Գահիրէի ժողովուրդին, որ ամառուայ սաք օրերուն վայելէ անոնց շուքը եւ բնութեան ծոցին մէջ, հաճելի ժամանակ մը անցնէ ուկնդրելով տասնեակ նուազախումբերու եղանակները, սկսան արմատախիլ ըլլալ:

Իսմայիլի երկրորդ ծրագիրն էր շոգեկառքի գիծը երկարել դէպի Վերին Եգիպտոս: Նուպար այն պաղափարէն էր որ այս ծրագիրը, թէեւ օգտակար, սակայն եւ այնպէս այդքան առաջնահերթ չէր, ցորչափ աւելի կարեւոր ծրագիրներ կային գործադրելիք:

Ամէն ոք գիտէր եւ կը զգար որ անձնական հաշիւ մը պահուած ըլլալու էր Իսմայիլի այդ երկաթուղիի ծրագրին ետեւը, շատ հաւանաբար, իր անձնական հողերուն շահարկումին հետ կապ ունեցող հարց մը: Եւ այդպէս ուրեմն գործադրուեցաւ:

Նոյնպէս, Չակագիկ Պիլպէիս երկաթուղային գիծը որ իր հողերուն համար դիւրութիւն եւ օգտակարութիւն կրնար ունենալ, գործադրուեցաւ: Այս առիթիւ, Իսմայիլ անվարան դիմեց Փրանսական

դրամասան մը, 7 միլիոն ոսկի արժողութեամբ նոր փոխառութիւն մը ունենալու համար, տարեկան 500 հազար ոսկի տոկոսով, անոնց փոխարէն պատանդ ղնելով իր հողերը:

Սակայն ուրկէ՞ եւ ինչպէ՞ս պիտի վճարուէին այդ տոկոսները, արուած ըլլալով որ հողային ընդհանուր եկամուտը 200 հազար ոսկիի կը հասնէր: Ոչ ոք համոզուած էր Իսմայիլի այդ կարգադրութիւններուն:

Խըտիւ Իսմայիլ կը խորհէր աւելի եւս զեղեցկացնել Գահիրէն, Ալեքսանդրիոյ եւ Սուէզի նաւահանգիստները կառուցանել, գործաւորական աւաններ շինել, եւայլն: Իրամը անհաշիւ կը ծախսուէր, կրժօններ եւ նուէրներ կը բաժնուէին էսթանայի մեծ պաշտօնատարներուն, իր ծրագիրներու գործադրութեան ի խնդիր:

1865-ին Եգիպտոսի մէջ ծայր կուտայ քօլէրայի հիւանդութիւնը որ միջոց մը շարունակուելով, ամէն օր հազարաւոր հողիներու կեանքը կը խլէր: Իսմայիլ այդ շրջանին արտասահման կը մեկնի. մինչ նուպար երկաթուղային գիծի պաշտօնեաներուն եւ գործաւորներուն սնունդի պակասին մօտէն հող տանելով, կը ջանայ զոհերուն թիւը նուազեցնել:

1866-ի սկիզբի օրերուն, Իսմայիլ Եգիպտոս վերադարձած ըլլալով, կը ձեռնարկէ նախարարաց խորհուրդի կազմին փոփոխութեան: Նուպարին կը վիճակուի Ս.բուսթին Գործոց Նախարարի պաշտօնը, փոխանակ նախարդէս իր վարած Հանրային Գործոց նախարարի պաշտօնին:

Բարձր Դուռը, Սուէզի Զրանցքի ծրագրին գործադրութեան առիթով, ընկերութեան շնորհուած «մենաշնորհ» պայմաններէն դժգոհ եւ Սնդիկոյ գրողամներուն վրայ, կարգ մը փոփոխութիւններ կը պահանջէ:

Այս կապակցութեամբ, Նուպար Փարիզ կը մեկնի Օդոտոս 1862, բանակցելու համար Տը Լէսէբսի հետ, որ Եզիպոտոսի դէմ հակառակ հանրային կարծիք մը պատրաստելու գործին կը լծուի, դատապարտելով Եզիպոտական կառավարութիւնը, որ Ֆրանսական ազգային ծրագրի մը հանդէսը իր ստանձնած պարտաւորութիւններէն ձերբազատուելու կը փորձէ եւ միեւնոյն ժամանակ կոչ ուղղելով, որ բաժնեատէրերը ինքզինքնին պաշտպանեն այսօրիսի ոչ-օրինական յարձակումի մը դէմ:

Տը Լէսէբս կը ձգտէր հանրային կարծիքի ճնշումին տակ, կարեւոր հատուցում մը ձեռք ձգել, թեթեւցնելու համար ընկերութեան ստանձնած նիւթական պարտականութիւնները, կարենալ գլուխ հանելու համար ջրանցքին ծրագիրը:

Այսպէս ուրեմն, իւրաքանչիւր կողմ կը ջանար շուանը իր կողմ քաշել:

Եզիպոտոս կը պահանջէր.-

1.- Վերստանալ, Սայիաի իշխանութեան շրջանին, Սուէզի Զրանցքի ընկերութեան սրամաղբուած հողերը, անտեղի գանելով ջրանցքի եզերքին կատարուելիք պաշտպանութեան շինութիւնները:

2.- Ձեռքէլ գործաւոր հայթայթելու պարտականութիւնը:

3.- Չ'ընդունիլ որ գործաւորները օտար ընկերութեան իշխանութեան ենթարկուին:

4.- Հաշուակցում կատարել 88 Միլիոն Ֆրանք արժէքով Սայիաի անունով գնուած բաժնեթուղթերուն:

Այս կարգի կարեւոր խնդիրներու լուծման համար, Տը Լէսէբս իր շուրջ ունէր Ֆրանսայի օրէնսդէսներու խումբ մը, որ չէր բաժնէր անոր տեսակէսները, այն իմաստով թէ.-

1.- Եզիպոտոս իրաւունք չունէր իր հողերուն գերիշխանութիւնը ուրիշին փոխանցել, առանց վերին Դրան հաւանութեան:

2.- Յանցաւոր կրնար նկատուիլ գործաւորներուն վճարումները դադարեցուցած ըլլալուն համար եւ իրաւունք կուտար Եզիպոտոսի վերջ ղնելու, պարտադիր աշխատանքի դրութեան որ կը գործադրուէր իր գործաւորներուն հանդէս:

Նուպար այս առթիւ գիտել կուտայ թէ «Մեւշնորհը» ոչինչ կը յիշէ պարտադիր աշխատանքի մասին, այլ ընդհակառակը, ընկերութիւնը յանձն առած էր գործաւորներուն վարձքը վճարելու պարտականութիւնը:

Սայիաի օրերուն, 20 հազարական գործաւորներու խումբեր, հետիտոն կը զրկուէին ջրանցքի շրջանը, հոն մէկ ամիս աշխատելու համար, ապա, կը վերադառնային ու իրենց տեղ ուրիշ խումբեր կը մեկնէին եւ այսպէս յաջորդաբար, առանց վճարումի, եւ առանց որ Վային փորձ մը կատարէր, օրապահիկ մը ապահովելու անոնց համար:

Այս էր խղճաւի պատկերը եզիպոտացի բանուորներուն եւ այս էր ապօրինի գործելակերպը ընկերութեան:

Փարիզի մէջ, Նուպարի եւ Տը Լէսէբսի միջեւ ատր վիճարանութիւն մը կը ստեղծուի, ըլլայ հանդիպումներու ընթացքին, քաղաքական շրջանակներէն ներս կամ մամուլի միջոցաւ, համայն աշխարհի ուշադրութիւնը գրաւելով:

Տեսակէտները կը բաժնուին, Նուպարին կողմը, ջրանցքին ծրագիրը քննադատելով եւ պարտադիր աշխատանքը մարդկային սկզբունքներուն եւ եւրոպական քաղաքակրթութեան անվայել գանելով, իսկ Տը Լէսէբսին կողմը, ընկերութեան իրաւունք-

ները պաշտպանելու եւ պատիւը բարձր պահելու նպատակաւ:

Լարուածութիւնը այն աստիճան կը սաստկանայ որ Տը Լէսէբս իր անձնական հանգամանքով, Նուպարը Սէնի պատժական դատարանին առջեւ կը շաշէ, զրպարտութեան եւ կեղծ վաւերացումներ հրապարակելու ամբաստանութեամբ, ինչպէս նաեւ ընկերութեան վարկն ու ծրագիրները կասկածի տակ դնելու մտադրութեամբ:

Ակնբախ էր նկատել թէ Տը Լէսէբս այն կերպով կը ջանար այն տպաւորութիւնը ձգել, որ իր պատիւը եւ շահերը Փրանսային պատիւն ու շահերը կը ներկայացնէին:

Փրանսայի կայսրը կ'առաջարկէ անձամբ զբաղիլ այդ դատին խնդրով, որմէ յետոյ վճիռ կ'արձակէ, դատապարտելով եզրպտական կառավարութիւնը որ 66 միլիոն Փրանք հատուցում վճարէ ընկերութեան, եւ պարտադրելով այս վերջոյն, Եզրպտոսին յանձնել իր ստացած հողերը, իրեն պահել ջրանցքի երկու եզերքին ինկող հողաշերտերը, առանց իրաւունք ունենալու զանոնք ձեռքէ հանելու:

Կարգ մը երկրորդական պատճառներու կողքին, Նուպար չափազանցեալ կը դանձ վճարելի հատուցումին դումարը, նկատի առնելով որ ընկերութիւնը էր վճարած գործաւորներուն միլիոններու հասնող օրավարձքերը:

Սկիզբէն, Նուպար կողմնակից էր որ հողերու այս կարեւոր հարցին կարգադրութեամբ կայսրը զբաղի, սակայն անակնկալի կուգայ երբ կ'իմնայ, թէ Իսմայիլ արդէն իր հաւանութիւնը յայտնած է կայսրին արձակած որոշումին մասին: Այնպէս կարելի է հետեւցնել որ Իսմայիլի հաւանութիւնը արդիւնք էր, կայսրին կողմէ իրեն ուղղուած անձնական մէկ նամակին:

Վերջապէս կը հասնի ջրանցքին պաշտօնական բացման թուականը 17 Նոյեմբեր 1869:

Իսմայիլ կը փափարէր Եզրպտոսը իբր քաղաքակիրթ եւ Օսմանեան կայսրութենէն անկախ պետութիւն մը ներկայացնել յաջ օտար պետութիւններուն:

Շուայլօրէն ճախսուող դումարներուն հաշիւը չկար:

Պէտք է ըսել որ Իսմայիլ անձամբ զբաղած էր հիւրասիրութեան բոլոր մանրամասնութիւններով: Այսպէս, ականաւոր հիւրերու ժամանումէն առաջ, կառուցանել տուած էր արեւելեան ոճով շքեղ պալատ մը, յատկապէս Ֆրանսայի էօփէնի կայսրուհիին այցելութեան միջոցին իրեն տրամադրուելու համար: Աղջկանց յատուկ տիպար վարժարան մը հիմնել տուած էր, Փրանսայէն եկած մանկավարժ ուսուցչուհիներու հսկողութեան տակ գործելու պայմանաւ, ուր պիտի այցելէր Փրանսայի կայսրուհին: Էդպէքիէի պարտէզին մէկ կողմը, վեց ամսուայ ընթացքին, հիանալի օբէրա մը շինել տուած էր, ճարտարապետական արդիական ոճով որ մինչեւ այդ օրերուն, եզակի էր իր տեսակին մէջ:

Բազմաթիւ թագաւորներ ու իշխաններ, իրենց հետեւորդներով պատասխանած էին Իսմայիլի հրաւերին, ինչպէս՝ Փրանսայի կայսրուհին, Աւստրիոյ կայսրը, Հիւսիսային Դանիակցային Գերմանիոյ իշխանը, Հոլանտայի թագաւորին եղբայրը, Լիւքսեմպուրկի դուքսը եւ ուրիշներ, որոնք բոլորն ալ հիւրասիրուեցան իրենց համար պատրաստուած պատշաճ պալատներուն եւ հիւրանոցներուն մէջ:

Փրանսական խորհրդարանին դումարած մէկ նիստին, կայսրը խօսք առնելով վեր կ'առնէ Սուէզի ջրանցքին հսկայ ծրագրին գործադրութեան համար, իր Պետութեան բերած կարեւոր մասնակցու-

թիւնը, առանց բառ մ'իսկ արտասանելու Եզրիպտոսին կատարած զոհողութիւններուն մասին:

Նուպար կը դրէ թէ Իսմայիլի կազմակերպած խնձոյքներուն ետին թաքնուած կը մնային նիւթական յանձնառութիւնները, որոնք Սայիաի ւրերէն սկսած էին ծնունդ առնել մինչև որ պետական ստուկը պարագայ վիճակի մէջ յանձնեց այս աշխարհէն մեկնելէ առաջ, որմէ յետոյ, Իսմայիլ ստիպուած եղաւ յաճախ ներքին թէ արտաքին փոխառութիւններու, ^{կարգի} բարձր տոկոսներով եւ զօրաւոր երաշխաւորական միջոցներով:

Ջրանցքի բացման հանդիսութիւններուն ներկայ կ'ըլլայ նաեւ Էսթանայի մէկ ներկայացուցիչը, որ նոր Փէրման մը կը յանձնէ Իսմայիլին, որուն մէջ կ'արդիւրէր Վալիին նոր փոխառութեան համար պայմանաւորուիլ, առանց Սուլթանին հաւանութեան:

Այս արգելքէն դուրս գալու համար, Իսմայիլ նոր միջոցի կը դիմէ, այսինքն կարճ պայմանաժամով վճարելի փոխառութիւններ կ'առնէր. պետական դանձին վրայ փոխդիւրեր ստորագրելով: Վճարման թուականին, նախկինը կը վճարէր նոր փոխառութիւն մը առնելով եւ այսպէս յաջորդաբար, մինչև որ այս կարգի փոխառութիւններուն դումարը 3 միլիոն ոսկիի կը հասնի, առանց խորհելու վերջ տալ այս դրութեան որ դէպի անկում կ'առաջնորդէր երկիրը:

Նուպար, այս կործանարար կացութեան առջև, հետեւեալը կ'ըսէ. — «Մոհամէտ Ալի իր հմտութեամբ եւ աշխատանքով վերականգնեց Եզրիպտոսի տնտեսական վիճակը, Սայիա դժուարութիւններու մատնեց զայն, իսկ Իսմայիլ գլխիկոր կործանեց ամէն ինչ»:

Այս քանի մը տողերէն կը հասկցուի, թէ ինչո՞ւ Նուպարին յուշերը ուշացան լոյս տեսնելէ, հակառակ որ անոնք 1894-էն ի վեր դրուած պատրաստ էին, ի բաց առեալ Իսմայիլի իշխանութեան չըջանէն որը ամենադժուար բաժինն էր համակարգումի կարօտող:

Ինչպէս յիշեցինք այս ամփոփումին սկիզբը, Իսմայիլ հայրն էր Ֆուսու թաղաւորին եւ մեծ հայրը Ֆարուք թաղաւորին:

Իսկ Մերիթ Պոթրոս Ղալի, Նուպարի հասցէին կ'արձանագրէ հետեւեալ տողերը. —

«Նուպար պատասխանատու չի կրնար նկատուիլ այն բոլոր սխալներուն համար, որոնք Եզրիպտոսը քաղաքական թէ տնտեսական ստեսկէտով դէպի անկում առաջնորդեցին, ընդհակառակը, ան ջանաց ստեղծել մարդկային սկզբունքներու վրայ հիմնուած այնպիսի արդարութիւն մը, որ Եզրիպտոս իր հարամեայ դոյութեան ընթացքին չէր կարողացած ունենալ ու դործադրել»:

***

Իսմայիլ իր խորթ եղբայրը եւ հօրեղբայրը Եզրիպտոսի գահէն հեռու պահելու դիտաւորութեամբ, քովընախ միջոցներու կը դիմէ Սուլթանին մօտ, որ ի վերջոյ, 1866-ին նոր Փէրման մը հրատարակելով, Եզրիպտոսի գահը ժառանգական կը նկատէ, որուն պիտի բարձրանար Իսմայիլի ընտանիքին երիցագոյն արու որդին կամ յաջորդները:

Պատմաբաններ կ'ըսեն թէ Իսմայիլ այս դործին կարգադրութեան համար երեք միլիոն ոսկի ծախսեց Էսթանայի մէջ, մինչ Նուպար կը հաւաստիացնէ ըսելով, թէ Սուլթանը կ'ընդունի Իսմայիլի առաջարկը, պայմանաւ որ Եզրիպտոսի վճարելիք տարե-

կան հատուցումը բարձրանայ 80 հազար տոպրակէն 150 հազար տոպրակի. (այսինքն 400 հազար մէճիրտիյէ ոսկիէն 750 հազարի, ինչ որ 50 հազար ոսկիի յաւելում մը կ'ենթադրէ):

Այս նոր դրութեամբ, Եգիպտոսի յաջորդ գահաժառանգը պիտի ըլլար Թէյֆիք (այն օրերուն հազիւ 14 տարեկան պատանի մը) որ յետագային, Օրապիի յեղափոխութեան շրջանին, կոչ պիտի ուզուէր Էրիսանական ուժերուն որ զրաւեն Եգիպտոսը:

Մտերմիկ խօսակցութեան մը ընթացքին, Իսմայիլ կասկածոտ եւ կէս խղճահար երեւոյթով կ'ըսէ Նուպարին. «Որքա՞ն ճիշտ պիտի ըլլար որ ես եւ ընտանիքս մենաշնորհի տիրանանք եւ Եգիպտոսը մճարէ անոր զինը: Կերպ մը չկա՞յ որ Եգիպտոս հասուցանուի, իր բերելիք զոհարեցութեան փոխարէն»:

Այս ուղղութեամբ, Իսմայիլ պաշտօն կը լանձնէ Նուպարին մեկնիլ Պրանսա, համոզելու համար որ ինքիւր չի յարուցանէ Եգիպտոսի գահին ժառանգական դառնալուն մասին:

Նուպար կը նկատէ որ Պրանսա այս մասին առարկութիւն չունի, իսկ պատասխանատուները դիտել կուտան, թէ այլպիսի հարց մը իրենց չի վերաբերիր, այլ՝ Վալիին եւ Սուլթանին զիտնալիքն է:

Նուպարի մէկ հարցումին, թէ այս փոփոխութիւնը Եգիպտոսի ի նպատակ է՞ կամ ոչ: Այո, կը պատասխանէ պաշտօնատարը, միայն թէ գահին խնամակալութեան պարագան պէտք է նշուած ըլլայ, որպէսզի, անչափոհաս գահաժառանգի գոյութեան պարագային թարձր միջամտելով որեւէ խնամակալ չի նշանակէ, ինչ որ կրնայ Եգիպտոսի համար վտանգաւոր դառնալ:

Պրանսա իր օժանդակութիւնը կ'առաջարկէ, սրուն վրայ այս կէտը կը ներմուծուի մասնաւոր ֆէրմանով մը նախորդին մէջ, նախատեսելով ինամակալ մարմինի մը կազմութիւնը, Ներքին Գործոց նախարարութեան նախագահութեամբ:

Նուպար իր առաքելութիւնը աւարտելէ յետոյ կը շարունակէ Պրանսա մնալ ինը ամիս շարունակ, որովհետեւ Իսմայիլ զինքը ետ կանչելու հրաւէր չէր ուղղած, հաւանաբար, միջամուկ չըլլալու համար Վալիի նիւթական, հողային եւ այլ գործերուն մէջ:

Նուպար կ'ըսէ թէ Իսմայիլի հետ իր գործակցած 15 տարիներուն 12-ը պաշտօնով, պարտադրիչ արձակուրդի, աքսորի եւ այլն երկրէն դուրս մնացած է, ամէն անգամ Եգիպտոսի կարօտը իր սրտին մէջ պահելով:

1867 Յունուարի վերջերը, երբ Նուպար տակաւին Փարիզ կը դռնուէր, հեռագիր մը կը ստանայ որպէսզի առաջին շոգենաւը առնելով Գահիրէ վերադառնայ:

Վալիի քարտուղարը որ զինքը դիմաւորելու եկած էր, իրեն միանալով կ'երթան պալատ, Իսմայիլի հետ հանդիպում ունենալու համար: Վալիին կը տեղականայ որ կարգ մը պահանջներ պարունակող նամակ մը զրկած է Սուլթանին եւ մերժողական պատասխան մը ստացած է որ կ'արգիլէ:

1.- Եգիպտական բանակին թիւը որոշելու իրաւունքը:

2.- Եգիպտոսին պատերազմական նաւատորմից ունենալու իրաւունքը:

3.- Ընդունելութիւններ սարքելու շքանշան եւ դրամ կոխելու իրաւունքները:

4.- Իսմայիլին «Տէր» մակդիրը կրելու իրաւունքը:

5.- Օրէնքներ հռչակելու իրաւունքը:

6.- Օտար երկիրներու մէջ նախարարներ իբր ներկայացուցիչ կամ պատուիրակ նշանակելու իրաւունքը:

7.- Առեւտրական դաշինքներ կնքելու իրաւունքը:

8.- Եզրիպտոսի լման վարչական իրաւունք ունենալը:

Նուպար կ'առարկէ ըսելով թէ այս կարգի պահանջներ սուրի ուժով ձեռք կը բերուին եւ ոչ թէ նամակով, որովհետեւ երկրին անկախութեան կը վերաբերին: Եթէ կը վախաքիս խեղապէս անկախ դառնալ, պէտք է որ նախ քու աէրդ դառնաս, մինչդեռ քու կառավարութիւնդ կը բաղկանայ 17 հիւպատոսներէ, որովհետեւ երկրին մէջ 17 հիւպատոսարան գոյութիւն ունի, որոնցմէ իւրաքանչիւրը, բարոյական թէ նիւթական տեսակէտով, կը մերժէ ընդունիլ Եզրիպտոսի պետականութիւնը եւ շատ մը գործեր իր միջոցներով կը կարգադրէ:

Ինչ որ անհրաժեշտ է ներկայիս, այն է որ ձեռքազատուինք այս կացութենէն եւ երկրին աէրդ դառնանք: Եթէ յաջողինք դայս իրագործել, այն ժամանակ անկախ կը նկատուինք: Ինչ որ մեզի համար անհնարութեալ է ներկայիս, հիւպատոսներու եւ Եւրոպական զաղութիւններու ներկայութիւնն է: Եզրիպտոսի մէջ:

Կ'ուզե՞ս ինքզինքդ ազատել այս կացութենէն: Պէտք է որ Եզրիպտոս ապրող 150 հազար եւրոպացիները, որոնք Եւրոպա ապրող 300 միլիոն Եւրոպացի ժողովուրդները կը ներկայացնեն, հնազանդեցնեն երկրին օրէնքներուն, ինչ որ քու մեծ հայրդ եւս, հարողացաւ պարտադրել:

Սպա, Նուպար կ'աւելցնէ.-

«Որպէսզի կարողանաս դանոնք օրէնքի շրջադիժին մէջ գտալել, նախ պէտք է որ դուն օրէնքին հնազանդիս:»

«Արդեօք ունի՞նք այն օրէնքը որուն մասին կը խօսինք եւ կամ մեր բոլորին վրայ կիրարկելի պիտի ըլլայ. բնաւ երբեք, բացի քաղմաթիւ դատական իշխանութիւններէն, որոնք արդարութիւնը ի գործ կը դնեն երկրին մէջ ներկայիս:»

«Կրնա՞ս ըսել որ հմուտ եւ պատրաստուած անձեր ունիս դատաւորի պաշտօնը ստանձնելու համար. բնաւ երբեք:»

«Այո, մենք ունինք միայն պատուաւոր, ազնիւ զգացումներու տէր եւ ուղղամիտ անձեր, որոնք չարի եղած հմտութիւնը եւ անկախութիւնը չունին, իսկական դատաւորներ ըլլալու համար:»

«Ուրեմն, այս պայմաններուն տակ, անհրաժեշտ է, Տէր իմ, Եւրոպայէն դատաւորներ հրաւիրել եւ պայմանագրուել իրենց հետ, որ մեր հիմնելիք դատարաններուն մէջ, մեր դատաւորներուն հետ կողք-կողքի նստած երկրին արդարադատութեան գործերով զբաղին:»

«Եթէ այս բոլորը կատարուին, այն ժամանակ եւրոպացիները ստիպուած պիտի ըլլան ընդունիլ մեր դատարաններուն ձեռնհատութիւնը, յետոյ դուն, Տէր իմ, պիտի կարենաս հեռու մնալ քու վրադ գործադրուող դիւանագիտական ճնշումներէն, իսկ ժողովուրդը լիտի տգառի չահադրծուէ:»

Նուպար Իսմայիլի ուշադրութեան կը յանձնէ, թէ ինչպէս իր մեծ հայրը երկրին փոխանցման շրջանին, Եւրոպայէն հրաւիրած էր ճարտարապետ, բժիշկը եւ զինուորականը, այնպէս ալ ներկայիս, արդարութիւնը ամէն կերպով գործադրելու համար, անհրաժեշտ է հրաւիրել դատաւորը, երկրին մէջ

տոս ինքնավար երկիր մը ըլլայ, իրաւունք ունենայ, ներքին բաշխարկութիւններ կատարելու եւ առեւտրական ու մաքսային համաձայնութիւններ կնքելու. առանց էսթանայի հաւանութեան ենթարկուելու, պայմանաւ որ այդ մաքսային համաձայնութիւնները քաղաքական բնոյթ չունենան:

Եզիպտոսի արքային շնորհուելիք տիրոջ սին մասին, կ'որոշուի «Սըաիւ» կոչել զինքը (Պարսկական Շահերուն օրինակին հետեւելով):

Նուպար, բունակցութիւններուն առիթով 21 օր էսթանա անցնելէ յետոյ կը պատրաստուի Եզիպտոս վերադառնալ, երբ վերջին սրահուն, Վարչապետ Սալի Փաշա խորհուրդ կուտայ, նախ քան այդ, բանակցութիւններուն արդիւնքը փոխանցել Իսմայիլի այս պատճառաւ կը ստիպուի հինգ շաբաթով երկուրոսքիւ իր վերադարձը:

Այս միջոցին, երկուստեք նոր անհամաձայնութիւններ կը ծագին բանակցութիւններու արդիւնքին մասին եւ քիչ կը մնայ որ հանդիպումները խզուին ու վերջանան առանց որեւէ արդիւնքի...

Ի վերջոյ, Իսմայիլ տեղի կուտայ եւ կը հազորդէ Նուպարին որ իրեն յղէ նոր բարեփոխեալ Ֆէրմանը... եւ Փարիզ ուղղուի իրեն հետ հանդիպում ունենալու համար:

Իսմայիլ շոգեկեաներ կը դնէ Ֆրանսայէն... ւրեւի եւս բաղմապատկելով պետական ծախսերը:

Նուպար կը պատժէ: Թէ ինչպէս Փարիզ գտնուած միջոցին կ'ընկուենուի Ֆրանսայի կայսր Նափոլէոն Գ. ի կողմէ (Զուեյեբիոյ իր նախկին դպրոցական ընկերը) եւ կը բացատրէ իր առաջարկած դատաստանական բարեկարգութեան անհրաժեշտութիւնը, ի տես անոր տուն տուող պատճառներուն:

Կայսրը կ'ըսէ Նուպարին...

«Ուրեմն, դուն կը լիափաքիս բարոյական յեղափոխութիւն մը կազմակերպել»:

«Այո» կը պատասխանէ Նուպար:

Եզիպտոսի մէջ, այս ծրագրին ոչ - համախոհ դասակարգը կը փորձէ համոզել Իսմայիլը այն մասին, թէ Աղեքսանդրիոյ մէջ եզիպտացիներէ եւ օտարներէ կազմուած թաղապետարան մը բաւարար է «օրինազանց» եւրոպացիները զտպելու եւ կարգի բերելու համար:

Ոստիկանական կամ թաղապետական դրութիւն մը ստեղծելը ինքնախարէութիւն պիտի ըլլար - կ'ըսէ Նուպար - քանի որ հիւպատոսարանները անոնց հակակշիռին չպիտի ենթարկուէին: Եւ այդպէս ալ պատահեցաւ, հիւպատոսարանները սկսան բողոքել առարկելով, թէ իրենք դուրս կը մնան այդպիսի օրէնքի մը դործադրութենէն:

Նուպար այն դաղափարէն էր որ երկրին մէջ միայն մէկ օրէնք պէտք է տիրէ, հաւասարապէս եւ առանց զատողութեան դործադրելի ամէնուն վրայ, օրէնք մը որ կառավարութենէն եւ հիւպատոսարաններէն աւելի զերիվեր դասուի:

Այս առթիւ, Հոկտեմբեր 1867-ին, Նուպար տեղեկագիր մը կը յղէ Եզիպտոսի կառավարիչին, բացատրելով այն բոլոր կարգադրութիւնները որոնք հարկ պիտի ըլլան եզիպտացիներուն եւ օտարներուն միջեւ փոխարարութիւնները կանոնաւորելու համար, միեւնոյն աստիճանի մէկ կապան օրինակ ալ էսթանայի շտաբ ղեկավարներուն կը ղրկէ, նշելով թէ մենաշնորհներու պատճառաւ, եզիպտական կառավարութիւնը տկար եւ անզօր դարձած է, իսկ ժողովուրդը զրկուած իր ազատութիւնը վայելելէ եւ օտարներուն հետ օրինական եւ բնական յարաբերութիւն մշակելէ:

Նուպար կը խորհի, թէ մենաշնորհներու դրու-
թիւնը նպատաւոր է անոնց որոնք կը կողոպտեն
Եզիպտոսի բարեքները, ապօրինի միջոցներու դիմե-
լով ու կ'աւելցնէ ըսելով. -

«Ներկայիս, Եզիպտոսի մէջ այնպիսի կացու-
թիւն մը կը տիրէ որ ժողովուրդէն ոչ ոք ըլլայ բո-
ղոքարկու կամ բողոք-ընդդէմ չէ կարող վայելել
արդարութեան պտուղը, այլ վրան ալ դրամ ալ կը
ծախսէ եւ անձնապէս ուրախ կը զգայ, եթէ ~~ստեղծ~~
լած չըլլար իր սեփական տունը վրայ տալու կամ
վարձակալին ձգելու»:

Եզիպտոսի կառավարութիւնը չորս տարուայ
ընթացքին, 72 միլիոն զրուշ տուգանք եւ հատու-
ցում վճարելու կ'ենթարկուի, հիւպատոսներուն բա-
նկցուցած ճնշումներուն հետեւանքով: Եւրոպացիին
որ Եզիպտոսի մէջ կալուած դնելու իրաւունք կը
վայելէ 40 տարիէ ի վեր, ինչո՞ւ չվճարէ կալուա-
ծական տուրքը կամ երկրադործական հողերուն
նկատմամբ, ինչո՞ւ գերծ մնայ հողատուրքէ... ու-
րովհետեւ հիւպատոսարանը կը միջամտէ...:

Իբր լուծում այս բոլոր անիրաւութիւններուն,
Նուպար կը պնդէ դատական մարմինները բաժնել
պետական վարչակազմէն, որպէսզի արդարութիւնը
գործադրուի եւ յիշեցը յարգուի ու իրեն արժանի
տեղը զբաւէ այս երկրին մէջ:

Մենաշնորհներուն պատճառած պատահարնե-
րուն մասին, Նուպարի յուշերուն մէջ կը հանդիպինք
հետեւեալ զրուսպին. -

1879-ին Իսմայիլ կը ստիպուի արգիլել Գուհիբէի
մէջ լոյս տեսնող, Փրանսերէն լեզուով թերթ մը, և-
գիպտական կառավարութեան եւ Փրանսական հիւ-
պատոսարանին հասցէին իր շղթայազերծած յար-
ձակումին հետեւանքով:

Փրանսական հիւպատոսարանը չուզեր պատաս-
խանել Եզիպտոսի կառավարիչին առաջարկին եւ
ասպարէզը բաց կը թողու անոր որ այդ միջոցաւ
ղրպարտչական քարոզչութիւն ընել կը փորձէ:

Նուպար Փրանսական հիւպատոսին բռնած ըն-
թացքէն դժգոհ, հրաման կ'արձակէ իսկոյն արգիլել
թերթին հրատարակութիւնը. թերթին արտօնատէ-
րը կը մերժէ սոյն հրամանին հնադանդիլ եւ կը շա-
րունակէ հրատարակել ու ցրուել թերթը, ըստ ա-
ռաջնոյն:

Այս անգամ ոստիկանութեան հրահանգ կը տը-
ւի կասեցնել տալ թերթին վաճառումը,
ինչ որ կը գործադրուի. սակայն թերթին ցրուիչը
օգնութեան կը կանչէ հայրենակիցը որ կը յաջողի
ոստիկանին սուրը մէջքէն քաշել եւ կը սպտոնայ ա-
նոր որ պիտի համարձակէր թերթիւրը գրաւել:

Ոստիկանը իր գործակիցներուն օգնութեամբ կը
ձերբակալէ ցրուիչը եւ Փրանսացի բարեկամը ու
հիւպատոսարան կ'առաջնորդէ զիրենք, ուր հիւ-
պատոսը փոխանակ հանդիմանելու, հատուցում կը
պահանջէ ոստիկանէն, Փրանսահպատակ ցրուիչին
թերթիւրը գրաւած ըլլալու յանցանքով:

Խնդիրը աւելի կը բարդանայ երբ Նուպար կը
պահանջէ ցրուիչը պատժել ոստիկանութեան հրա-
հանգին կարեւորութիւն տուած չըլլալուն համար,
ինչպէս նաեւ պատժել իր բարեկամը, ոստիկանին
սուրը մէջքէն քաշելով ոստիկանը զարնելու փորձ
կատարած ըլլալուն համար:

Նուպարի այս պահանջներուն փոխարէն, հիւ-
պատոսարանը յայտարարութիւն մը կը ղեկտեղէ,
հրաւիրելով բոլոր Փրանսացիները զէնք վերցնել եւ
դիմադրել Եզիպտական ոստիկանութեան:

Նուպար ժողովի կը հրաւիրէ օտար հիւպատոս-

ները, դատելու համար Ֆրանսական հիւպատոսա-
րանին ունեցած անվայել վարմունքը որ կերպով մը
ըմբոստութեան կը մղէ իր հպատակները:

Յետ վիճարանութեան, հիւպատոսական ժողո-
վը յանցապարտ կը գտնէ Ֆրանսական հիւպատոսին
արարքը:

Այս անգամ, Ֆրանսական կառավարութիւնը կը
դիմէ Էսթանային որ երեք երկիրներու հիւպատոս-
ներու մասնակցութեամբ, վերատեսութեան են-
թարկէ Նուպարին հրահանգով, թերթին հրատարա-
կութիւնը եւ ցրուումը արգելելու կատարուած փոր-
ձը:

Ժողովը միաձայնութեամբ համաձայն կը գըտ-
նուի Նուպարի միջոցառումներուն:

Ֆրանսացի յայտնի պրագէտներէն Տը Ֆիւփէէ,
Նուպարին արդարակորով գործելակերպին մասին
պրած է. «Հին եգիպտացիք Բուրդերը կանգն են,
իսկ Նուպար արդարութիւնը հաստատեց»:

Եուկոսլաւիոյ Հերձէք եւ Պոսնա նահանգներուն
մէջ ըմբոստութիւն կը ծագի, միասնաբար անկախ
հանրապետութիւն մը հիմնելու նպատակաւ, որուն
առթած վտանգը կ'ազդէ Պուլկարիոյ վրայ, մտա-
հոգելով Ռուսիան եւ դրացի միւս երկիրները:

Էսթանայի մէջը եւրոպական համագումար ժո-
ղով տեղի կ'ունենայ, Սուլթանին եւ Ռուսիոյ ունե-
ցած իրաւունքները ճշդելու մասին: Բարձր Դուռը
մտադիր չէր հրաժարիլ իր իրաւունքներէն, այլ կը
միտէր բարեփոխութիւններ մտցնել Օսմանեան Կայ-
սրութեան մաս կազմող բրիտանացի նահանգներէն
ներս, որպէսզի Ռուսիան առիթ չունենայ միջամտե-
լու, եւ այլն:

Հոս է որ Նուպարը Պուլկարիոյ ընդհանուր կա-
ռավարիչ նշանակելու մասին առաջարկ կը բերուի,

որուն շնորհիւ, ան համայն Եւրոպայի ուշադրու-
թիւնը գրաւելով միջազգային անձնաւորութիւն մը
կը դառնայ:

Ֆրանսայի, Անգլիոյ, Գերմանիոյ եւ Ռուսիոյ
ներկայացուցիչները բոլորն ալ կը զնահասուն: Նու-
պարին կարողութիւնները եւ գրեթէ համաձայն կը
գտնուին իր թեկնածութեան մասին, սակայն, վեր-
ջին պահուն, երբ լուրը Էսթանա կը հասնի, այս
վերջինը անմիջապէս Ռուսիան կը դըրձէ որ առա-
ջարկին հակառակ գտնուի, առանց սպասելու միւս
պետութիւններուն որոշումին ու այսպէսով, խնդի-
րը կը մարի:

Նուպար, իր յուշերուն մէջ, այս ծրագրին ձա-
խորդ ճակատագիրը 1877-ի պատերազմին կը վերա-
դրէ:

1871-ին, «Պետութեան Յաւելլալ Մուսքիւր Ա.-
պահովելու» օրէնքը անուանափոխուելով «Մուսքի-
րու Փոխարինման Օրէնք» յորջորջումը կը ստանայ,
ըստ որուն, կառավարութիւնը յանձն կ'առնէր հո-
ղային տուրքը մնայուն կերպով 50% համեմատու-
թեամբ զեղչելու եւ սեփականատիրութեան իրա-
ւունքը ճանչնալու անոնց որոնք վեց տարուայ հո-
ղատուրքը միանուագ եւ կանխիկ վճարելու պայմա-
նը պիտի ընդունէին:

Նուպար կը խորհի, թէ սոյն բարեփոխեալ օ-
րէնքին շնորհիւ (որ կը ջնջուի Իսմայիլի գահընկէ-
ցութեան վաղորդային) կարելի պիտի ըլլար երկրին
տնտեսական վիճակը բարելաման ճամբուն մէջ
դնել, եթէ գանձուելիք տուրքերը փոխառութիւննե-
րը շիջեցնելու ծառայէին եւ աւելորդ ծախսերը սեղ-
մումի ենթարկուէին, ինչ որ չպատահեցաւ, այլ ընդ
հակառակը, Իսմայիլ շարունակեց յում պէտս աւե-
լորդ ծախսեր ստեղծել, օրինակի համար, վերաջի-

ներսով Աղեքսանդրիոյ Բամիլէի արուարձանին մէջ գտնուող պալատը (1 միլիոն ոսկի), նոր սրայ ստ մը կառուցանել տալով Կէղէրէի արուարձանին մէջ (3 միլիոն ոսկի), առանց տարբերութիւն դնելու անսահման կամ պետական ելեւմուտքին միջեւ եւ ասոնցմէ դուրս, աւելի յաճախակի դարձնելով ընդունելութիւնները, իրախճանքները եւ այլն:

Օր մը, Պատիւ կը դանդատի Ամերիկայի հիւպատոսին, ըսելով թէ նիւթական եւ քաղաքական դժւարութիւններու հետեւանքով, վեց ամիսէ ի վեր ոտք չէր կոխած պալատին կանանց բաժինը... (Ի՞նչ ողբերգութիւն):

1868-ին, Պատիւը ելեւմտական նախարար կը նշանակէ Իսմայիլ Սառեքը որ ծանօթ էր Քննիչ Իսմայիլ անուհով, որովհետեւ, միջոց մը վերին կէղիպտոսի մէջ ստանձնած էր Պատիւին կալուածական քննիչի պաշտօնը եւ ասպտ, պետութեան գործերով զբաղած:

Քննիչ Իսմայիլ անմարդկային միջոցներու կը դիմէր (մտրակ, ֆալախա) հետապնդելու համար տուրքերուն դանձումը. նոր տուրքեր ալ հաստատուած են իր օրով: Տուրքերուն գանձումը կը կատարուէր առանց որոշ օրէնքի, ժամանակէն առաջ, իսկ բամպակին բերքը կը վաճառուէր քաղելէ առաջ:

Հակառակ այս բոլոր հետապնդումներուն եւ ճնշումներուն, օտարները կը մերժէին որեւէ տուրք վճարել, մէջը ըլլալով կալուածական տուրքը. իրենց զբաղումին մաս կը կազմէր նաեւ մաքսանենդութիւնը:

1871-ին հաստատուած «Տուրքերու փոխարինման օրէնքին» համաձայն, պետութիւնը չորս ամսուայ ընթացքին 5 միլիոն անգլիական ոսկի գոյացու-

յած էր եւ որուն դիմաց, ելեւմտական նախարարը ինը ամսուայ ընթացքին տասնեւերկու միլիոն անգլիական ոսկի փոխառութիւն կատարած ...

Ատեն մը յետոյ, Քննիչ Իսմայիլը ձանձօղները սկսան զինք կոչել Փոքրիկ Սըալու, այնքան որ դրպանները ընցուած էին Ֆէլլահներուն քրտինքով շահուած դրամով, կրճօններով եւ այլն: Ապօրինի միջոցներով հսկայ հարստութիւն դիզած էր եւ որեւէ նախարարէ աւելի հարուստ եղած: Անհաշիւ կը ծախսէր: Գործած օրինազանցութիւնները չափ ու սահման չունէին:

Մեզամ մը, մասնաւոր ժողով կը դումարէ նախարարութեան հետ եւ տեղեկագիր կը ներկայացնէ Սըալուին, ըսելով թէ ժողովուրդէն շատեր հսկայ գումարներ հաւաքած են եւ չեն գիտեր ինչպէս շահարկել: Կ'առաջարկէ պետական պարտաթուղթեր հրատարակել չինդ միլիոն անգլիական ոսկի արժէքով 9% տոկոսաբեր, ժողովուրդը կը սկսի բաժանազորուիլ, սակայն շատ ժամանակ չանցած կը նկատուի որ պետական գանձին մէջ շատ քիչ դրամ մնացած է:

Քննիչ Իսմայիլ ճերմակ թուղթի վրայ փոխառութիւններ ալ կը կատարէր 20% եւ 30% անհաւատալի տոկոսի փոխարէն:

Ըստ երեւոյթի, կ'ըսէ Նուպար, Քննիչ Իսմայիլ եգիպտական կառավարութեան հրարխային վոսը կը փորէր:

Եգիպտոսի մէջ, ամէն տնօրէն իր պաշտօնը դբամով կը զնէր, Քննիչ Իսմայիլի միջոցաւ որ իր կարգին, Սըալուին կը փոխանցէր գանձած գումարը: Ճատեր որոնք ոչինչ ունէին, քանի մը տարիէն արդէն հողերու եւ ապարակներու տէր դարձած կ'ըլլային:

Ուրտիւ հարստութեան ետեւէն վաղոզներէն էր եւ կը ջանար զանազան քովընտի միջոցներով, որքէն ներուն հողերը զբաւելլ, այնչափ որ, 1878-ին կատարուած վիճակագրութեան մը համաձայն, ի յայտ կուգար, թէ երկրին ընդհանուր մշակելի հողերուն տարածութեան մէկ քառորդը իր բնասանիքին անդամներուն կը պատկանէր (1.200,000 Քէստան) :

Ասկէ զատ, մշակելի հողերուն միւս քառորդն ալ Քէլլահները կեղեքելով իրենցմէ առնուած էր, որպէսզի ստիպուին երթալ աշխատելու Սըտիւիւն արտերուն մէջ, առանց օրավարձքի :

Կացութիւնը օրէ օր աւելի վատթարանալով, եզիպտոս ստիպուած կ'ըլլայ Օբընհայմ եւ Ընկ-

հրէական դրամատնային հաստատութենէն 32 միլիոն անգլիական օսկիի փոխառութիւնն կատարել, տարեկան 7% տոկոսով, իբր պատանդ տալով եզիպտոսի ընդհանուր հասոյթները, այսինքն՝ վարին եզիպտոսի երկաթուղային գիծերուն հասոյթը (750 հազար օսկի), գանձելի անձնական շահատուրքերը, սղին վրայ գանձուող տուրքը (200 հազար օսկի) : Տուրքերու փոխարինման օրէնքէն գոյանալիք (1 միլիոն օսկի), նախապէս առնուած փոխառութիւններուն դիմաց պատանդ դրուած հասոյթները. մէկ խօսքով, պետական բոլոր հասոյթի աղբիւրները :

1875-ին, կառավարութիւնը այլեւս ի վիճակի չէր նախորդ փոխառութիւններուն վրայ մասնավարներ կատարելու, ամէն հասոյթի աղբիւրները պատանդի տակ դրուած ըլլալով : Կը մնար պետութեան պատկանող Սուէզի Զբանցքի Ընկ.եան 177 հազար պարտաթուղթերը (3.5 միլիոն օսկի արժողութեամբ), զոր Փրանսական ընկերութիւն մը գնելու առաջարկ ներկայացուցած էր, սակայն անգլիական կառավարութեան կ'որոշուի վաճառել, փոխան 4 միլիոն օսկիի :

Այս կարգադրութիւնը առժամաբար կը փրկէր Իսմայիլը, որովհետեւ այս կերպով կը կարողանար պայմանաժամը հասած փոխառութիւնները վճարել, սակայն, իրականութեան մէջ եզիպտոս էր վրասողը, որովհետեւ Սուէզի Զբանցքի Ընկ.եան մէջ ոչ մէկ բաժին չունէր այնուհետեւ : Այս լուրը տարածուելով, ծանր ազդեցութիւն գործեց համայն աշխարհի վրայ ընդհանրապէս, անտեսական եւ քաղաքական շրջանակներու վրայ մասնաւորապէս :

Կարճ ժամանակ յետոյ յայտնի կ'ըլլար թէ Իսմայիլին գոյացուցած 4 միլիոն օսկի գումարը, հազիւ բաւած է մի քանի փոխառութիւններ վճարելու :

Անգլիացի հաշուեքննիչ Սթիֆըն Քիւի անդեկագրին եւ եզիպտոսի ելեւմտական նախարար Քննիչ Իսմայիլի առաջարկին անսալով, Սըտիւը կ'որոշէ կատեցնել պարտաթուղթերու տոկոսներուն վճարումը (8-4-1886), բոլոր փոխառութիւնները (400 միլիոն օսկի) մէկ փոխառութեան վերածել, 65 տարիէն վճարելի, 7% տոկոսով :

Նուպար իմանալով տոկոսները չի վճարելու որոշումը, Սըտիւին պալատը կ'երթայ եւ իրեն հետ կը վիճարանի այս նիւթին շուրջ, առաւօակն մինչեւ ուշ զիշեր եւ երկու օր յաջորդաբար, որպէսզի համոզէ չվաճառելու դադափարէն ետ կենալ :

Նուպարին տեսակէտը այն էր, թէ Սըտիւը պէտք էր նախ ուղղակի համաձայնէր արտասահմանի դրամատէրերուն հետ, որովհետեւ վճարումները անակնկալօրէն կատեցնելը ոչ միայն Սըտիւին վարկին դէմ էր... այլ աւելին, երկրին ելեւմտական կացութիւնը եւրոպական հակակշիռին տակ դնելու ճամբուն վրայ նախաքայլ մը կը նշանակէր. սակայն, Սըտիւը իր գիտացածէն չէր շեղեր :

Դէպքերը ցոյց տուին որ Նուպար սխալած չէր իր այս նախատեսութեան մէջ :

Այսպէս, Սուէդի Ջրանցքի Ընկեան բաժնե-
թուղթերը գնելէ քանի մը ամիս առաջ (1875), Ան-
գլիոյ Ուէյլդի իշխանը դէպի Հնդկաստան իր յար-
ւորութեան ճամբուն վրայ կ'անցնի Եգիպտոսէն,
ուր Խըտիւ Իսմայիլի հետ տեսակցութեան մը ըն-
թացքին, այս վերջինը կը յայտնէ թէ պէտք ունի
սնդիկացի խորհրդատուի մը, Եգիպտոսի Գանձային
գործերով զբաղելու համար:

Այս ուղղութեամբ, Դեկտեմբեր 1875-ին Խը-
տիւը Նուպարին պաշտօն կը յանձնէ պաշտօնական
նամակ մը խմբագրել Անգլիոյ կառավարութեան,
Եգիպտոս ուղարկելու փութառու ելեւմտազէտ մը,
որուն պաշտօնը պիտի ըլլար կանոնաւորել երկրին
ելեւմտական գործերը: Այս առաջարկին ետեւ, Իս-
մայիլ տարբեր նպատակ կը հետապնդէր, այն է, որ
այդ միջոցաւ, թերեւս կարենար նորահոր փոխա-
ռութիւններ ձեռք ձգել:

Անդլիական կառավարութիւնը, իր կողմէ առի-
թը պատահ նկատեց Եգիպտոս ուղարկելով ներկա-
յացուցիչ մը, որուն պաշտօնը պիտի ըլլար ուսում-
նասիրել Եգիպտոսի ընդհանուր ելեւմտական կացու-
թիւնը:

Դեկտեմբեր 1875-ին Եգիպտոս կը հասնի Պր-
ոթիֆըն Քիւ, ելեւմտական խորհրդատուի պաշտօ-
նով, սակայն հետզհետէ ի յայտ եկաւ, թէ ան ոչ
միայն պետութեան ելեւմտական գործերով զբաղի-
լու եկած էր, այլ քաղաքական առաքելութիւն ալ
ունէր հետապնդելիք անոր կողքին:

Իսմայիլ կը նկատէ որ Քիւ պաշտօն ունէր ուղ-
ղակիօրէն միջամուխ ըլլալու ելեւմտական գործե-
րուն: Քիւ կը պահանջէ տեսնել ու քննել նախարար-
ութեան սոմարները, որուն համար, Խըտիւ Իսմա-
յիլ կը հրահանգէ պաշտօնէութեան, որ հետեւի

Քիւի ցուցմունքներուն եւ արձանագրէ ինչ սրբա-
դրութիւն որ հարկ տեսնէ:

Այդ միջոցին, Նուպար Արտաքին Գործոց եւ
Առեւտրական նախարարի զոյգ պաշտօնները կը վա-
րէր:

Խըտիւը Նուպարին կ'ամբաստանէ որ դեր ունե-
ցած է Քիւի առաքելութեան մէջ, որուն, այս վեր-
ջինը, հետեւեալ պատասխանը կուտայ, ըսելով.-

«Ես միտին էի որ շարունակ կը ջանայի հեռու
մնալ ամէն կարգադրութենէ, որ դէպի օտար մի-
ջամտութեան պիտի առաջնորդէր երկիրը եւ այժմ
կը տեսնեմ ահաւասիկ, այդ յանցանքով դատապար-
տուած եմ: Ո՞վ է զիս ամբաստանողը եթէ ոչ ան, որ
ամէն կարգադրութիւն ըրաւ եւ հրահանգէր կարգաց
օտար միջամտութեան, լայն բանալով Եգիպտոսի
գոնները անոր առջեւ»:

Նուպար կը ներկայացնէ իր հրաժարականը:
Խըտիւ հրաման կ'արձակէ արտօրել Նուպարը
Եգիպտոսէն, որմէ հրաժեշտ կ'առնէ ան Մարտ
1876-ին եւ երկու տարի երկրէն դուրս կը մնայ, որ-
ուն ընթացքին Եգիպտոսի տաղնապը զազաթնա-
կէտին կը հասնի:

Նուպար կը փախաքէր որ, Եգիպտոս մինչ այդ
կարենար ինքզինք հաւաքել, որովհետեւ, կը գուշա-
կէր երկրին անկախութեան սպառնացող օտար մի-
ջամտութեան վտանգը:

Այս առթիւ, օր մը երբ Քիւին կը հանդիպի,
որուն առաքելութիւնը այլեւս ծանօթ էր, կ'ըսէ ար-
նոր ամենայն յանդգնութեամբ.-

«Նախընտրելի էր որ ժամանած չըլլայիք նման
պարագաներու տակ»:

Փրանսա կը պահանջէ որ իր կառավարութիւնն
ալ բաժին ունենայ ու մասնակցի Քիւի առաքելու-

Թեան, ինչ կը վերաբերի Եգիպտոսի ելեւմտական գործերուն հաշուեքննութեան:

Նոյնպէս, Իտալիոյ եւ այլ երկիրներու հիւպատոսները «պաշտօնական» հանդամանքով, մասնակցելու իրաւունք կը պահանջեն, նկատի առնելով որ խնդիրը պարզ պարտատէրի եւ պահանջատէրի ծիրէն դուրս ելած ու ընդարձակուած էր, միւս կողմէ վարութիւններուն մասնակցութիւնը եւս անհրաժեշտ կը դառնար, պարտաթուղթ ունեցող իրենց հպատակներուն իրաւունքները պաշտպանելու տեսակէտէն:

Իսմայիլ կը փորձէ շահագործել Անգլիոյ եւ Իրանսայի միջեւ ծայր տուած սարակարծութիւնը եւ առ այդ, զաղանօրէն կը բանակցի Ֆրանսացի ներկայացուցիչներուն հետ, համաձայնելու համար ծրագրի մը մասին, որուն կապակցութեամբ, 1876 Մայիսին հրովարտակ մը ստորագրելով «Հանքային Պարտքերու Մնտուկ»ին կազմութիւնը կը հռչակէ:

Սկիզբը, Անգլիա կը մերժէ ճանչնալ զայն. Եգիպտոսի Սաուն Դատարանները եւս (որոնք սկսած էին գործել այդ տարիներուն) կը հաստատան Անգլիոյ թոնած դիրքը ու վճիռներ կ'արձակեն Սըտիւի դէմ, փոխառութիւնները վճարելու ժամկէտը հասած ըլլալով:

Ֆրանսական եւ Անգլիական կառավարութիւնները յանկարծ կը համաձայնին, միացեալ յանձնարումով մը ներկայանալ, ներկայացնելու համար իրենց նպատակները (Նոյեմբեր 1876): Այս առթիւ կը բերեն նոր ծրագիր մը, որ Սըտիւի հաւանութեան կ'արժանանայ, ըստ որուն, փոխառութիւնները Մէկ-ի պիտի վերածուէին, նոր պարտաթուղթեր պիտի հրատարակուէին եւ Պարտքերու Մնտուկ մը պիտի հաստատուէր, որուն ծախսերը պիտի հոգաւորուէին այդ առթիւ որոշուելիք եկամուտի աղբիւրէ

մը եւ երկու քննիչներ պիտի նշանակուէին Եգիպտական կառավարութեան վրայ, մին՝ Անգլիացի, իսկ միւսը, Ֆրանսացի:

Սոյն յանձնարումը կը մերժէր գործակցել ելեւմտական նախարար Իսմայիլի հետ, երբ երեւան եկան իր գործած հաշուակալական գեղծարարութիւնները: Սըտիւ Իսմայիլ, յաշտ օտար պետութիւններու, պատասխանատու կը հռչակէ, Եգիպտոսի մէջ տիրող կացութեան համար եւ անհաւատարմութեան յանցանքով զայն ձերբակալել կուտայ:

Ձեւականօրէն, Պր. Քիւ Եգիպտոս ժամանած էր հաշուեքննութեան նպատակաւ, տակայն խորքին մէջ, կը ձգտէր Եգիպտոսը Անգլիական գերիշխանութեան տակ առնել, փոխան Սըտիւին սրուելիք նիւթական երաշխաւորութեան, իր պարտքերը կարենայ վճարելու համար:

Քիւ չափազանց խորամանկ էր, տակայն, արտաքինապէս չհասկնալ կը ձեւացնէր ելեւմտական հաշիւները եւ շատ անգամ կը խնդրէր նախարարէն որ իրեն բացատրէ եւ ցոյց տայ ինչ որ հաշուեքննութեան համար անհասկնալի կը թուէր:

Շատ քիչեր, տեղեակ էին Քիւի առաքելութեան մասին: Քանի մը շարք յետոյ, Քիւ կը ներկայացնէ իր տեղեկագիրը, պատրաստուած նախարարութեան ու անոր անձնակազմին կողմէ հայթայթուած տուեւոյններուն վրայ:

Օտար ներկայացուցիչներու մանրակրկիտ քննութենէն ի շայտ եկած էր, թէ նախարարը դիտումնաւոր կերպով գեղծարարութիւններ գործած էր (հինգ միլիոն սակի տարողութեամբ) եւ սնտուկը հնչուն դրամի բաց մը ցոյց կուտար (քառասուն միլիոն ֆրանք արժողութեամբ):

Ինքնապաշտպանութեան փորձ մը կատարելով, նախարարը սուտ զբաւարտութիւններու շարք

մը կը սկսի շղթայազերծել հանրային կարծիքը փոխելու նպատակաւ, խլամ կրօնականները, կրօնապետները եւ դասաւորները օտարներուն դէմ հանելու նպատակաւ եւ կը ձախողի, որովհետեւ դահաժառանգ թէ՛ Գլխիք անսեղեակ նախարարին եւ իր հօր համաձայնութենէն այսպիսի դաւեշտ մը խաղալու մասին, կը հրաւիրէ կրօնապետները եւ այդ չըջանակի պատկանողները հաւատք չընծայել պրպարաութիւններուն, սակայն իրականութիւնը եկաւ պարզելու ինչ որ պահուած էր անոր ետեւը:

Իսմայիլ իր որդին Հիւսէյնը ելեւմտական նախարար, կսկ Հասանը պատերազմական նախարար կը նշանակէ եւ յս վերջնոյն միջոցաւ, Քննիչ Իսմայիլը Եզիպատոսէն կը հեռացուի, Նեղոսի ճամբով:

Ըստ անդլիացի պատմարան Մաք Քոնի, Իսմայիլ իրեն յայտնած կ'ըլլայ, թէ մեկնելէն մէկ օր առաջ, նախարարը դրաւ որ հրաժարական ներկայացուցած է, զինով մարդու ոճով զրուած, ինչ որ պարմանք պատճառած է իրեն:

Մաք Քոն կ'ըսէ Իսմայիլի.-

«Ինչ որ կը փափաքիմ այն է, թէ այսպիսի փափուկ կաղութեան մը առջեւ, այս բողոքը պատճառ չ'ըլլան Քննիչ նախարարին մահուան որ քեզի կրնայ վերազրուել»:

Իսմայիլ կը պատասխանէ.-

«Ի՞նչ կարեւորութիւն ունի, եթէ ողջ է կամ մեռած»:

Պատմարանը կը հետեցնէ որ այս վերջին վարկածը կրնայ շխտակ ըլլալ:

Պատմութեան համար հետք մը ձղելու նպատակաւ, Խրոնիկ մասնաւոր ժողով մը կը դումարէ եւ հրաման կ'արձակէ Սուտան աքսորել ելեւմտական նախարարը: Իրականութիւնը յայտնի չըլլար եւ շատ մը զրոյցներ կը սկսին շրջել այդ մասին:

Մարտ 1878-ին, կ'որոշուի կրկին վիճակագրութիւն մը պատրաստել Եզիպատոսի անսեղեակն եւ վարչական դործերուն վերաբերեալ, որուած ըլլալով որ նախկին վիճակագրութեան մէջ եկամուտներուն դնահատումները իրենց իրական արժէքէն բարձր եղած էին:

Յանձնախումբը իր տեղեկագիրը կը ներկայացնէ Խրոնիկն, պահանջելով որ իր սեփականութիւնը կազմող հողամասերը կառաւարութեան վտխանցէս նաեւ դազրի նախարարութեան դործերուն վրայ րացառիկ իշխանութիւն ունենալէ, որ կազմուած պիտի ըլլար մէկ անդլիացի եւ մէկ Փրանսացի քննիչներէ Եւրոպացի պահանջատէրերուն փափաքին համաձայն:

Իսմայիլ լուր կը զրկէ Նուպարին որ Եզիպատոս վերադառնայ, իրեն հետ միասնարար զիմադրելու ստեղծուած դժուարութիւններուն:

Վերադառնալէ առաջ, Նուպար Լոնտոնի մէջ հանդիպում կ'ունենայ Անգլիոյ Արտաքին Գործոց նախարարին հետ, որ կը պնդէ Եզիպատոսի նախարարաց խորհուրդին մէջ Անգլիացի (Ելեւմտական) նախարար, ու նաեւ Փրանսացի (Հանրային Գործոց) նախարար ունենալու մասին:

Նուպար կը կազմէ Եզիպատոսի առաջին նախարարաց խորհուրդը 28-8-1878-ին (Անգլիական դրաւումէն չորս տարի առաջ), առանց Խրոնիկ վարչապետութեան, մէջը ունենալով երկու օտարազգի նախարարներ:

Նուպար խօսքը Իսմայիլի ուղղելով կ'ըսէ.-

«Այժմ, Ձեր Վեհափառութեան կը մնայ չիջիլ ձեզի պատկանող կայուածներէն, եթէ համաձայն չըլլաք, ուրեմն պիտի կորսնցնէ Եզիպատոսը»:

Խրոնիկ կը մերժէ:

Նուպար կ'աւելցնէ բսելով.-

«Ձերդ վսեմութիւնը ազատ է իր ուզածը ընտրելու... կալուածական շինութիւնները բաւարար չեն, պէտք է երաշխաւորութիւն տայ նաեւ Եւրոպայի, Եգիպտոսի վարչական բարեկաման մասին»:
Ի վերջոյ, Սըրտի կ'ընդունի շինել իր հողային կալուածներէն, պայմանաւ որ կառավարութիւնը յանձն առնէ իրեն եւ իր ընտանիքի անդամներուն կէս միլիոն ոսկիի յատկացում կատարելու:

Այս բոլոր կարգադրութիւններէն յետոյ, Եգիպտոսի ելեւմտական նախարարը Եւրոպայ կը մեկնի նոր փոխառութիւն մը կատարելու համար, փոխան Սըրտիին շնորհած հողերուն երաշխաւորութեան, որոնք 425 հազար ոսկի հասոյթ կը բերէին տարեկան:

Սակայն ինչ փոյթ, Պետական Գանձը դարձնալ պարապ էր, որովհետեւ նոր փոխառութիւնով հազիւ թէ կարելի եղած էր վճարել առանց երաշխաւորութեան առնուած նախորդ փոխառութիւնները:

Ցաւալին այն էր որ Իսմայիլը կողմէ կազմուած առաջին նախարարաց խորհուրդը որուն միջոցաւ երկիրը իր նախարարական անկախութիւնը եւ պատասխանատուութիւնը պիտի զգար, իր վրայ արդեւ կը դրուի որ չկարողանայ նշանակել իր բոլոր անդամները եւ իր կազմին մէջ ընդունի երկու օտարազգի նախարարներ, կազմելու համար Եգիպտոս-Անկլո-Ֆրանսական առաջին կառավարութիւնը:

Խնայողական պատճառներու եւ անգլիացի ելեւմտական նախարար Ուիլյամսի պնդումով, կառավարութիւնը կը ստիպուի ոստիկանական կազմէն 2500 սպայ պաշտօնէ դադարեցնել, որովհետեւ սնտուկին մէջ հարկ եղած դումարը դոյուլթիւն չունէր, տասնեւհինգ տոկոսէ ի վեր անոնց կուտակուած թոշակները կարենալ վճարելու համար:

Այս կապակցութեամբ, Փետրուար 1879-ին մեծ ցոյցեր կը կազմակերպուին եւ բախումներ տեղի

կ'ունենան խորհրդարանին եւ ելեւմտական նախարարութեան շէնքերուն առջեւ. երեսփոխանները ըստիպուած կ'ըլլան ձգել փախչելու եւայլն... Խնդիրը առժամեայ կերպով կը հանդարտի, սակայն պէտք էր թոշակները վճարել:

Ուրկէ՞, սնտուկին մէջ մէկ վարա չկար:

Նուպար կը փորձէ ելեւմտական նախարարին երթալ, խորհրդակցելու համար: Ճամբու կիսուն Ուիլյամսի կը հանդիպի որ իջ կառքը թողելով Նուպարին կառքը կը փոխադրուի եւ շատ չանցած, երկուքը միասին յարձակումի կ'ենթարկուին խումբ մը ոստիկանական սպաներու կողմէ, անարդական արտայայտութիւններով եւ վարկաբեկիչ արարքներով, մասնաւորաբար Նուպարին, որուն Ֆէսը գետին կը նետեն ու յաւ մը կը կոխկոտեն զայն, փողկապը կը պատրեն, իր վրայ ձեռք կը բարձրացնեն եւայլն:

Յայ միջոցին վրայ կը հասնի Իսմայիլ, փրկելու համար իր երկու նախարարները:

Նուպարի հակառակորդները կ'ըսեն, թէ ամբոխը կը ցրուի, խնդիրը կարգադրելու մասին Իսմայիլն տուած խոստումին վրայ. սակայն անօրուս:

Իսմայիլ հարկ կը տեսնէ բանակին միջամտութեան, որ իսկոյն տեղոյն վրայ հասնելով, օրին մէջ հրացանի մի քանի փամփուշտ պարպելով, ամբոխը կը ցրուէ, քանի մը հոգի կը վիրաւորուին... մէջն ըլլալով Իսմայիլի թիկնապահը: Իսմայիլ իր նախարարները ազատելով զանոնք տուն կը ճամբէ եւ ինք ալ պալատ կ'երթայ:

Այս ըմբոստութեան մասին, Նուպար հակառակը կը պատմէ, ըսելով թէ Իսմայիլ խռովարարներուն եւ սպաններուն կողքին էր: Ուրիշներ ալ կ'ըսեն թէ Իսմայիլ այս ըմբոստութիւնը քաջակերտն էր, որովհետեւ Նուպարէն եւ իր գործակիցներէն ազատի:

Նուպար կը զգար թէ ցուցարարներուն նպատակը գէշ էր, որուն հետեւանքով կրնար վտառնուիլ... Պալատին կանանց բաժինէն պոռչաութիւններ կ'իմացուէին ըսելով. - «Պէտք է ազատիլ այս «անհաւատէն»»:

Աւելլաւն իր կոնակը Անգլիական կառավարութիւնը ունէր որ պաշտպան կը կանգնէր իրեն, իսկ Նուպար մինակ մնացած էր: Տեսակ մը ընդհանուր գժգժութիւն կը տիրէր իրեն դէմ Իսմայիլի եւ թրքական ունեւոր դասակարգին կողմէ (իրենց հողերու գրաւման պատճառաւ), Ֆէլլահներու կողմէ (Ջարգի եւ թարկուելու հետեւանքով), պաշտօնեաներուն կողմէ (որոնք չէին գանձած իրենց թռչակները) եւ այլն:

Նոյն օրը երեկոյեան, Նուպար Իսմայիլի Դիւանատունը կ'երթայ եւ հանդիպում կ'ունենայ մեծ պաշտօնատարներուն հետ եւ կ'զգուշացնէ զիրենք ըսելով. - «Պիտի կորսնցնէք, ահաւասիկ ես աղաքարեցի. եթէ մինչեւ վաղը, այս շարժումը չ'իւրջանայ եւ ամէն ինչ չկանոնաւորուի... դուք եւ Եզիպտոս պիտի կործանիք»: Լռութիւն տիրեց...:

Յետոյ, հանդիպում կ'ունենայ Իսմայիլի հետ եւ կ'ըսէ. - «Ինչ որ պատահեցաւ ցաւալի է»: Խոր լռութիւն... «Եզիպտոսի ճակատադիրը ճշմարտմային վայրկեաններ ապրեցաւ այսօր ելեւմտական նախարարութեան մէջ»:

Ապա, պալատէն մեկնելէ առաջ, Խրտիւին կ'ըսէ. - «Կը մաղթեմ որ ամէն ինչ երկիրն ի վնաս չդառնայ»:

Իսմայիլ այս դէպքը իբր պատրուակ կը գործածէ, իր իշխանութիւնը եւ երկիրը կառավարելու գործին մէջ իր օրինական մասնակցութեան իրաւունքը վերստանալու համար, (վարչապետի ընտրութիւն եւ այլն), Խրտիւր կ'ուզէր փաստել յայտ օտար

պետութիւններուն որ Եզիպտոսի մէջ, ինք երկիրն ապահովութեան վրայ հակակշիռ ունեցող միակ անձն էր:

Խրտիւի համար, Նուպար անբաղձալի էր եւ օրտառք կ'ուզէր անոր պաշտօնէ հրաժարելը: Անգլիոյ եւ Ֆրանսայի հիւպատոսները զայս հաղորդեցին Նուպարին:

Ահմէտ Օրապիլի յեղափոխութենէն եւ անգլիական գրաւումէն յետոյ, Խրտիւր կը խոստանար, որ եթէ Եզիպտոս վերադառնայ եւ կառավարութեան գլուխը անցնի, պիտի ջանար Եւրոպական պետութիւններուն հրահանգները լրիւ գործադրել:

Երբ հիւպատոսները կը հարցնեն Նուպարի թէ, միթէ պիտի կրնա՞ր երկիրն ապահովութեան երաշխիքը տալ, եթէ իշխանութեան գլուխը մնալու ըլլայ:

- «Այ, կը պատասխանէ Նուպար - ոչ մէկ միջոց կը տեսնեմ այս պարագաներուն տակ եւ կը խնդրեմ ձեզմէ տեղեակ պահել Նոյն ժամանակները ի՞նչ հրաժարականիս մասին որ արտօնէ ինձ ի Եզիպտոս ապրելու, իբր պարզ քաղաքացի, հանգիստ ու ապահով, առանց որեւէ պաշտօնական հանգամանք կրելու»:

Իսմայիլ կ'ընդունի հիւպատոսներու միջոցաւ ներկայացուած սոյն առաջարկը, պայման դնելով որ բաղադրական հարցերու միջամուխ պիտի չըլլայ:

Հիւպատոսներուն միջոցաւ կատարուած այս կարգադրութենէն յետոյ, Խրտիւր կը հրաւիրէ Նուպարը որ իրեն այցելէ: Նուպար կը մերժէ եւ պալատէն կը մեկնի. իսկ Խրտիւր շնորհակալութիւն կը յայտնէ Անգլիոյ եւ Ֆրանսայի իրենց հաւանութեան եւ Նուպարին հեռանալուն համար:

Նուպար ինքզինքին հարց կուտայ. - «Միթէ եւրոպացիք կ'ուզէին արդարօրէն կարգադրել ելեւմ

տական առկարի հարցերը, ի շահ երկրին եւ պահանջատէրերուն, թէ ոչ, կ'ուզէի՞ն երկիրը դահել ի շահ պահանջատէրերուն»:

Յարգազական դէպքերը կը պատասխանեն այս հարցումին:

Անկապած, Սըտիւ կը ջանար խոչնդոտներ ստեղծել փաստելու համար, թէ երկրին գործերը այնքան ալ հեշտօրէն չէին ընթանար, բացի եթէ Սըտիւը կրկին ձեռք առնէր երկրին կառավարութեան ղեկը. յամենայն դէպս, ապաստարութեան սերմը ցանուած էր եւ 1879-էն երեք տարի յետոյ, այսինքն 1882-ին, երբ եգիպտական աղգային շարժումը իրականութիւն դաժար, ընդդիմադիր ուժին դէմ ճակատելու համար, Ահմէտ Օրապի պատերազմական նախարար եղած չըջանին:

Նուպար կը հրաժարի 18 Փետրուար 1879 դէպքերէն յետոյ, միւս կողմէ Անգլիա եւ Ֆրանսա համաձայն կը գտնուին որ գահաժառանգ թէվֆիք (Իսմայիլի որդին) վարչապետ նշանակուի, նախարարութեան մէջ պահելով օտարազգի երկու նախարարները, ու այս կերպով կը շարունակուի հիգիպտոսի խառն նախարարութեան գործը:

Նուպար կը ձերբազատուի գործ ունենայէ Սըտիւին հետ, իսկ Իսմայիլի դժուարութիւնները առաւել եւս կը բազմապատուին:

Սըտիւ անձնասպէս կը զզար, թէ որոշ շափով յաջողած էր բարեկարգութիւնը վերահաստատելու գործին մէջ: Նոր արկածախնդրութեան մը կ'ուզէ ձեռնարկել, որուն պատճառաւ գահը պիտի կորսնցնէ:

Երկրին մէջ տիրող տաղնապը օգտագործելով, նոր ծրագիրներ մշակել կը սկսի, ելեւմտական հարցերը կարգադրելու նպատակաւ, առանց նկատի առնելու այս առթիւ տուկ յանձնախումբին յանձնա-

բարութիւնները: Ուստի, ժողովի կը հրաւիրէ հիւպատոսները, Ապտինի պալատին մէջ, ուր, կը յայտարարէ թէ Թէվֆիք հրաժարականը ներկայացուցած է եւ անոր փոխարէն Շէրիֆ Փաշային պաշտօն յանձնած է նախարարաց խորհուրդը կազմելու համար, առանց օտար նախարարներու մասնակցութեան. ապա, իր կողմէ պատրաստուած օրէնք մը հռչակած է պարտքերու հաշուակցումին վերաբերեալ եւ հրաման արձակած, որ Նուպար երկրէն հեռանայ:

Անգլիա եւ Ֆրանսա դէմ չեն արտայայտուիր, ինչ որ որոշ ինքնապատահութիւն կը ներշնչէ Իսմայիլի, սակայն Գերմանիան, Մայիս 1879-ին կը սահանջէ գործադրել օտար պահանջատէրերուն ի նպաստ արձակուած դատական վճիռները: Ուրիշ պետութիւններ եւս համաձայն կը գտնուին Գերմանիոյ բողոքին եւ անոր կը միանան:

Իսմայիլի եւ Նուպարի յարաբերութիւններու մասին, այս վերջնոյն գրած յուշերէն ի յայտ կուգայ, թէ Նուպար Իսմայիլի կը վերագրէ Եղիպտոսի դիմագրաւած փորձանքները:

Նուպար կը ջանար չ'ենթարկուիլ Իսմայիլի ետամուլութեան եւ քահանայքներուն, որուն պատճառաւ այս վերջինը նոր հալածանքի կը ձեռնարկէ իրեն դէմ, այն աստիճան որ Սըտիւի մօտիկ չըջանակէն դիտել տուողներ կ'ըլլան, թէ Նուպարի նախարարութիւնը ի վերջոյ պատասխանատու չէր կրնար նկատուիլ բոլոր պատահած դէպքերուն համար:

Ամէն տեսակ բանբանքներու կարգին, ըսողներ ալ եղած են, որ իբրեւ թէ Նուպար պաշտօնի գլուխ անցած օրէն, Սըտիւը ոչնչութիւն մը նկատուած է: Ուրիշներ ալ կ'ամբաստանեն Նուպարը որ Սըտիւին սեղը կ'ուզէր անցնիլ, անոր կարեւորու-

թիւն չէր ընծայեր եւ կը կարծէր, թէ բացարձակ անկախութիւն կը վայելէր, ջանալով գոհացնել եւ բողոքական պետութիւնները, փոխանակ Խրախին, այս փերջնոցն համակրանքը շահելու համար:

Վերջին տարիներուն, Խրախի եւ Նուպարի միջեւ գոյութիւն ունեցող տազնապը աւելի կը սաստկանայ: Երկու կողմերն ալ զիրար կը զրպարտէին ու իրարու դէմ կ'արտայայտուէին: Իսմայիլի կողմնակիցները կը համոզէին Խրախը ըսելով, թէ Նուպար չարաչար գործածած էր իր վրայ դրուած վստահութիւնը նոր օրէնքներուն մէջ իր կատարած փոփոխութիւններէն, որմէ օգտուեցաւ նոր արդարադատութիւնը, որ իբր զէնք գործածեց զանոնք, իր դէմ կատարուած ապստամբութեան առիթով:

Նուպար պաշտօնի վրայ կը մնայ մինչեւ 1895, որմէ յետոյ վերջնականապէս կը քաշուի քաղաքական ասպարէզէն, երկոյս վարչապետին պաշտօնին կոչուելէ յետոյ, (առաջին անգամ՝ Իսմայիլի շրջանին 1878-1879) երկրորդ անգամ թէվֆիքի շրջանին 1881-1888 եւ երրորդ անգամ՝ Ապպաս շէմիի շրջանին 1894-1895):

Նուպար, իր յուշերուն մէջ լուռ կ'անցնի թէֆիքի իշխանութեան եւ Բրիտանական ուժերուն կողմէ Եգիպտոսի զբաւման մասին:

Այս դէպքերէն տարիներ յետոյ, Իսմայիլի ընտանիքին պատկանող պէյ մը կը պատմէ Նուպարին, ըսելով թէ Խրախ անցեալի դէպքերուն անդրադառնալով ըսած է. «Իմ սխալս եղաւ որ Նուպարը իբր թշնամի կը նկատէի, այս է պատճառը իմ տառապանքիս, եթէ իրեն դադափարներուն կարեւորութիւն տուած ըլլայի, մինչեւ հիմա Եգիպտոսի եւ Սուտանի Խրախ պիտի մնայի»:

Նուպար կը պատասխանէ. «Աստուած ողորմի հոգւոյն. եթէ երկրին վնաս հասաւ, ինք ալ հօն ան-

ցուցած տառապանքին տարիներով, անոր զինը մճարեց»:

Նուպար, երբ միջոց մը Աղեքսանդրիա կը մնար, օր մը Իսմայիլի շրջանակէն Թազուր Յակոբեան Փաշա, Գահիրէէն յատկապէս իրեն դալով, կը հազորդէ, որ Խրախը հրահանգ սուլած է որ իսկույն Եգիպտոսէն հեռանայ. ուշանալու պարագային կրնար դատապարտուիլ եւ պատիժի ենթարկուիլ:

Նուպար կը խնդրէ որ պայուսակները կարգադրելու եւ շոգենալին վրայ տեղ ապահովելու համար առիթ արուի իրեն:

Վերջին օրերուն սուենէն դուրս չէր ելլեր դիտելու արօտավայրերը եւայլն որոնցմէ դժուար էր լսած նուիլ:

Մեկնումէն չորս օր առաջ (Մայիս 1879) լուր կը հասնի որ Գերմանիայէն հեռագիր մը ստացուած է, որով Պիսմարք կը պահանջէր դատարաններուն արձակած վճիռներուն գործադրութիւնը, երբ սնտուկին մէջ կարմիր միլիէմ մը իսկ չկար: զգալի էր որ բան մը պիտի պատահէր:

Նուպարին ծրագրով հաստատուած դատարաններուն նախատեսած պայմանները, Իսմայիլի եւս գործադրելի ըլլալով, Խրախ ստիպուած էր հրաժարիլ:

Եկած հարուածը հաշիւի մէջ չկար. Գերմանիա ասպարէզ իջած էր ոչ թէ Անգլիոյ եւ Ֆրանսայի նման ելեւմտական քննիչներ իբր նախարար Եգիպտոս ուղարկելու, այլ Գերմանացի պահանջատէրներուն իրաւունքը պաշտպանելու, արձակուած շատական վճիռները գործադրել տալով:

Անգլիա եւ Ֆրանսա զարմանքի եկած էին Գերմանիոյ բռնած դիրքէն որ նախապէս, այդ աստիճանի հետաքրքրութիւն ցոյց չէր տուած Եգիպտոսի նահանգներու նկատմամբ:

վերջապէս Անգլիա, Ֆրանսա եւ Գերմանիա կ'որոշեն վար առնել Իսմայիլը եւ անոր փոխարէն, իր որդին Թէվֆիքը իշխանութեան գլուխ բերել:

Յետ բանակցութեանց, Բարձր Դուռը համաձայն կը գտնուի Սըտիւին դահընկէց հռչակուելուն:

Նուպար երբ Փարիզ կը հասնի, կը շրջապատուի մամլոյ ներկայացուցիչներու եւ հոյլ մը բարեկամներու կողմէ, որոնք մանրամասնութիւններ կ'ուզէին իրմէ, պատահած դէպքերուն մասին, եթէ ոչ կրնար կորսնցնել, հանրային կարծիքին ունեցած համարումը իր մասին, ինչ որ պիտի չփախարէր որ պատահէր: Բայց միթէ, այդ աստիճանի հանրային կարծիքը կը հետաքրքրուէ՞ր իրմով:

Նուպար, Եզիպտոսի կարօտը իր սրտին, կ'ըսէ. — «Իրականութեան մէջ, զիս շրջապատողը ուրիշ բան է... կը փախարիմ վերադառնալ Եզիպտոս, կրկին անգամ տեսնելու Գահիրէն, զիտելու հոն գանուող մզկիթները եւ Մօթաթամ լեռան վրայ ցոլացող լոյսերը, դիտել Բուրգերը եւ Նեղոսը եւ ինծի կենդանութիւն տուող ժողովուրդը, որ զիս «Փէլլահին Հայր» նկատեց, ինչպէս նաեւ անծայրածիր անպատները որոնք կը տարածուին այնքան հեռու որ ակունատեսի տեսողութեան առջեւ կրնայ պարզուիլ:

Ես պէտք է վերադառնամ տեսնելու համար, ինձի պատկանող այն դաշտերը ուր անցեալին խտրի կամ որեւէ բոյսի հետքն անգամ չկար եւ սակայն, քիմիական պարարտացուցիչներու շնորհիւ մէջտեղ եկան, ուր հարիւրի չափ Փէլլահներ կ'ապրին ներկայիս, կ'աշխատին, կը ցածնեն ու կը հնձնեն պտուղները, փառք տալով Աստուծոյ իր տուած եւ շնորհած բոլոր բարիքներուն համար: Այո, պէտք է վերադառնամ, տեսնելու համար այս բոլորը՝ սափայն ինչպէ՞ս, չեմ գիտեր: Աստուած միայն ամէն ինչ կրնայ կարգադրել»:

ԽԸՏԻԻ ԹԷՎՖԻՔԻ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻԻՆ. —

Բրիտանական զբաւումէն յետոյ, Յունուար 1884-ին Նուպար, Սըտիւ Թէվֆիքի կողմէ կը հրաւիրուի Եզիպտոս, իւր նախարարաց խորհուրդի վարչապետ եւ կը մնայ այդ պաշտօնին վրայ մինչեւ Յուլիս 1888: Միջոց մը կը փայլի քաղաքական թատերաբեմին վրայ, ապա կ'անյայտանայ:

ԱՊՊԱՍ Բ. ԻՇԽԱՆՈՒԹԻԻՆ. —

1894-ին Թէվֆիքին կը յաջորդէ Սըտիւ Ապպաս Բ. (Հիլմի) որ վարչապետի պաշտօնը դարձեալ Նուպարին կը վստահի: Այս վերջինը կ'ընդունի, սակայն մէկ ու կէս տարուայ կարճ շրջան մը բոլորելէ յետոյ, հրաժարականը կը ներկայացնէ ու կը քաշուի:

Նուպար լուրջաբար կ'անցնի Թէվֆիք եւ Ապպաս Բ., ինչպէս նաեւ Բրիտանական ուժերուն զբաւման մասին:

Կարդ մը պատմաբաններ այն գաղափարը կը յայտնեն որ Նուպարին իրագործութիւններէն ամենակարեւորը այն եղաւ որ չափ ու սահման դրու ռուսներուն վայելած մենաշնորհներուն, երկրին մէջ կիրարկելով արդարադատութեան նոր դրութիւն մը, ի շահ եզիպտացի ժողովուրդին:

Այս նպատակին հասնելու համար — որ իր գլխա-

աշխատեցաւ, առանց որ այս առթիւ ի յայտ եկող խոչընդոտները, Բիւզանդական անլերջանալի վէճերը, առարկութիւնները, նախանձն ու յարձակումները, ներքին թէ արտաքին ճակատներուն վրայ, բնդպիմադիր անձնաւորութեանց կամ Բարձր Դրան կողմէ, կարենային զինքը ետ կեցնել կամ յուսահատեցնել այդ խոչալէն:

Թեր ու դէմ կարծիքներ կը շրջէին այս նիւթին կապակցութեամբ: Ոմանք կրօնքի եւ սովորութիւններու մասին հակասական կը գտնէին դադափարը եւ առնուած քայլերը, ուրիշներ, երկիրը վրայ տալու փորձ կը նկատէին:

Միւրիթ Պոթրոս Ղալի կը կարծէ թէ Նուպար պայքարեցաւ մենաշնորհներու դէմ եւ կ'ըսէ, թէ իրեն համախորհուրդ եղողներուն թիւը աւելի գերազանց էր քան յարձակում գործողներունը, սակայն փորձը ցոյց տուաւ որ այս վերջինները տարին յաղթանակը, արտաքին թէ ներքին ճակատին վրայ:

Եգիպտացիներուն մեծամասնութեան համար, Նուպար մնաց «Պառնո Դատարաններուն մարդը» եւ այս հանգամանքը պատճառ եղաւ որ ժամանակի բնթացքին, շարունակ յարձակումի ենթարկուի:

Նուպար, իր կարգին, կը խորհի որ այս դատարաններուն իրականացումը, ամենամեծ դործն էր որ կարողացաւ գլուխ հանել, որովհետեւ անոնք շատ օգտակար եղան Եգիպտոսին եւ իր ժողովուրդին, արուած ըլլալով որ, առանց անոնց, կարելի չէր երեւակայել որ Եւրոպական պետութիւնները պիտի ընդունէին որ իրենց ունեցած մենաշնորհները ջնջուէին, նոյնպէս անկարելի էր յուսալ որ Եգիպտոս կարենար միակողմանի կերպով ջնջել այդ մենաշնորհները: Միջին լուծում մըն էր հարկաւոր սր յղացաւ եւ իրագործեց Նուպար:

Պառնո Դատարանները (կամ բարեկարգութեան դատարանները, ինչպէս սովոր էր կոչել այն ժամանակ) կարողացան սանձել մենաշնորհներու դրութիւնը եւ հիւպատոսական օրինադանցութիւնները, ու այսպէսով, Եգիպտոսը առաջինը եղաւ արդարագատութեան մարզին մէջ, արդիական ըմբռնումով կառոյց մը մէջտեղ բերել:

Միւրիթ Պոթրոս Ղալի կը կարծէ, թէ այդ դատարանները պիտի կարենային աւելի մեծ ծառայութիւններ մատուցանել, եթէ Նուպար այդ դադափարը քանի մը տարի առաջ յղացած եւ աւելի ընդարձակ իրաւասութիւններ վերապահած ըլլար անոնց դործելուն, պատժական եւ քրէական բնադաւաններէն ներս եւս, փոխանակ դոճանալու դրադիլ միայն քաղաքային դատերով, ինչ որ կ'ընելի էր, եթէ Թրանսա աւելի հասկացողութիւն ցոյց տուած ըլլար, իսկ Իսմայիլ աւելի վճռակամ մէկը եղած ըլլար:

Իր գրած յառաջարանին մէջ, Միւրիթ Պոթրոս Ղալի զիտել կուտայ, նաեւ թէ այս դատարանները պաշտպանեցին եգիպտացիները դատողութեան, ներքին գերութեան եւ մենաշնորհ վայելողներուն չափազանցեալ պահանջներուն դէմ, ինչպէս նաեւ Եգիպտոսի մէջ արդարութեան իսկական երաշխիքը տուին ժողովուրդին:

Իրենց գոյութեան ութսունամեայ շրջանին (1867-1949) այդ դատարանները երաշխիքը եղան եգիպտացի թէ օտար դատաւորներուն անկախութեան, արդարամտութեան հանդէպ իրենց ցոյց տուած բարոյական թէ տրամաբանական բարձր մակարդակով:

Այս դատարաններուն գործունէութիւնը վերջ գտաւ, 1937-ին Մօնթրէոյի դաշնադրով, ստորագրուած Մուսթաֆա Նահասի եւ մենաշնորհ վայելող բոլոր օտար պետութիւններու կողմէ:

1881-ին, Նուպար Փարիզի մէջ հրատարակած իր յօդուածին մէջ կը գրէր. -

«Հակառակ անոր որ էսթանայի եւ Գահիրէի պալատները առարկած էին Պառնո Դատարաններուն ամէն կարգի դատերով գրադելու ձեռնհասութեան մասին, ըլլայ անդացիի եւ օտարականի միջեւ, կամ

տեղացի եւ տեղացիի միջեւ եւ կամ օտար օտարի միջեւ, սակայն եւ այնպէս, այս դատարանները իրենց օգտակարութիւնը ունեցան Նզիպտոսի համար, այն իմաստով որ եւրոպացիները փոխեցին իրենց ընթացքը դատի դիմելու եւ առանց իրաւունքի հատուցումներ պահանջելու, որոնց գումարները միլիոնաւոր Փրանքի կը հասնէին: Այս կերպով, վերջ գտաւ իրենց վարքագիծը»:

«Ասկէ զտա, պետական գործերուն կապակցութեամբ, վերջ գտաւ նաեւ պարտադիր աշխատանքի դրութիւնը, որը անպատուարեք էր երկրին վարկին ու վարկարեկիչ գործաւորներու արժանապատուութեան»:

«Պետութիւն ու կառավարիչ լաւ հասկցած էին իրենց ունեցած իրաւունքներն ու պարտականութիւնները, թէ ըստ քմահաճոյքի, կամ առանց օրէնքի կարելի է՞ր երկիր կառավարել»:

«Բարոյական տեսակէտով, անվարան կերպով կարելի է ընդունիլ որ Սառն արդարադատութեան բարեկարգութիւնը, ժողովուրդին մէջ մտածելակերպի յեղափոխութիւն յառաջ բերաւ, երբ առաջին անգամ ըլլալով տեսաւ կազմակերպութիւն մը որ հարկ եղած իշխանութիւնը եւ ոյժը ունէր դիմադրելու կառավարիչներու զուլումին, յետոյ տեսաւ իշխանը որ սկսած էր յարգել դրուած օրէնքները, տեսաւ նաեւ շատեր որոնց ի նպաստ վճիռներ կ'արձակուէին եւայլն»:

1890-ին վերջ գտած պարտադիր աշխատանքի դրութիւնը եւս որ Նուպարի ջանքերուն պտուղն էր: Սակայն հակառակ այս իրողութեան, յաջս հանրաշին կարծիքին, Նուպար առաւելապէս ճանչցուած է Սառն Դատարաններու իրագործման բերած իր նպաստով:

Պատնէչին վրայ գտնուած միջոցին, Նուպար բանիցս զանազան տեսակի պատասխանատու պաշտօններ վարած է, ըլլայ վարչական թէ քաղաքական բնոյթ ունեցող: Եղած է Արտաքին Գործոց, Առեւտրական, Հանրային Գործոց, եւ Արդարութեան նախարար, եւ երեք անգամ վարչապետ:

Ըստ Միրիթ Պոթրոս Ղալիի, Նուպար, Ելեւթական կամ պատերազմական նախարարի պաշտօնին չէ կոչուած, ուստի, ճիշտ չէ զինքը պատասխանատու նկատել բոլոր այն սխալներուն, որոնց պատճառաւ Եզիպտոս կորսնցուց իր անկախութիւնը:

Շատ մը բանակցութիւններ վարած էր փոխառութիւններու, եւ Սուէզի Ջրանցքի ընկերութեան հետ ելեւթական հաշուակցումներու առիթով, որոնց ընթացքին զօրաւոր դիրք կը բռնէր դիմադրելով օտարներուն շահամոլութեան կամ վալիներուն ու սուլթաններուն հաճոյքի նպատակներուն ծախսուած գումարներուն դէմ արտայայտուելով:

Նուպար կ'ըսէ.-

«Եզիպտոս իմ աչքիս մեծ կը թուէր... արժանի էր որ տարածուէր Միջերկրական ծովէն մինչեւ Միջին Ափրիկէի լիճերը, իսկապէս իր անկախ ճակատագիրը որոնելու համար: Իսկ ժողովուրդը որ արդարութեան պաշակը ունէր, վերջնականապէս ազատ էր ստրկութենէ, որուն լուծին տակ ապրած էր հազարաւոր տարիներ: Արդարութեան գործադրութեան նպատակին համար, պատրաստ էի զոհել ամէն ինչ, հարստութիւնս եւ կեանքս»:

Նուպարի կեանքը եղած է ալեկոծ եւ հոգեկան տառապանքներու երկար շրջան մը, երկրին մէջ տիրող անկայուն եւ անորոշ վիճակին, օտար պետութեանց դաւերուն ու միջամտութիւններուն, ինչպէս նաեւ խըտիւններուն կողմէ պետական հարստութիւններն ու հատոյթները անտեղիօրէն ծախսուելուն պատճառներով:

1895-էն սկսեալ, վերջնականապէս կը քաշուի հանրային կեանքէն եւ կը սկսի ճերութեան ծառայել: տառապելով միեւնոյն ժամանակ, տարի մը առաջ սրունքին պատահած արկածէն: Աչքերը կը փակէ Փարիզի մէջ, իր ընտանեկան յարկին տակ 1899-ին:

Այսպէսով վարագոյրը կը գոցուի Եգիպտոսի Սահն Դատարաններու: Իմնադիրին կեանքին վրայ:

1903-ին Եգիպտոսի կառավարութիւնը Նուպարին պրոնզէ գեղեցիկ արձանը կը կանգնէ Աղեքսանդրիոյ հանրային պարտէզի մը մէջ, որ յետագային (1966-ին) վերցուեցաւ օրուայ պատկան իշխանութիւններուն որոշումով եւ փոխադրուեցաւ պարզ Թանգարանի մը պարտէզին մէջ:

Au nom de sa Majesté

IMPERIALE LE SULTAN.

*À Nos Ambassadeurs de Turquie, prians
S. M. l'Empereur des Français
Par les Officiers Consuls. Nihilans chargés de
maintenir l'Ordre public dans l'Empire Ottoman
et dans tous les Pays amis ou alliés de la Sublime
Porte de laisser passer librement Son Excellence
Kubur Pacha se rendant à Spa
(Belgique).*

*J' de lui donner aide et protection en cas de besoin
Géneral à Paris, le 9 Juillet 1864.*

*Par l'Ambassadeur
A. de Sautemps
Oskan Dadian*

●● صورة زنگرافية لجواز السفر الدبلوماسي لنوبار باشا ..
الصادر بتاريخ ٩ يوليو ١٨٦٤ م

ՏԻԿԻՆ ՖՈՒԼԻԿ ՆՈՒՊԱՐ
(ԾՆԵԱԿ ԵՐԱՄԵԱՆ)

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ ՆՈՒՊԱՐ ԲԱՇԱՅԻ — MONUMENT DE NUBAR PACHA
Աղեխանգրիա Ռիւ Տ'Ալլըմաներ 1904 Alexandrie Rue d'Allemagne

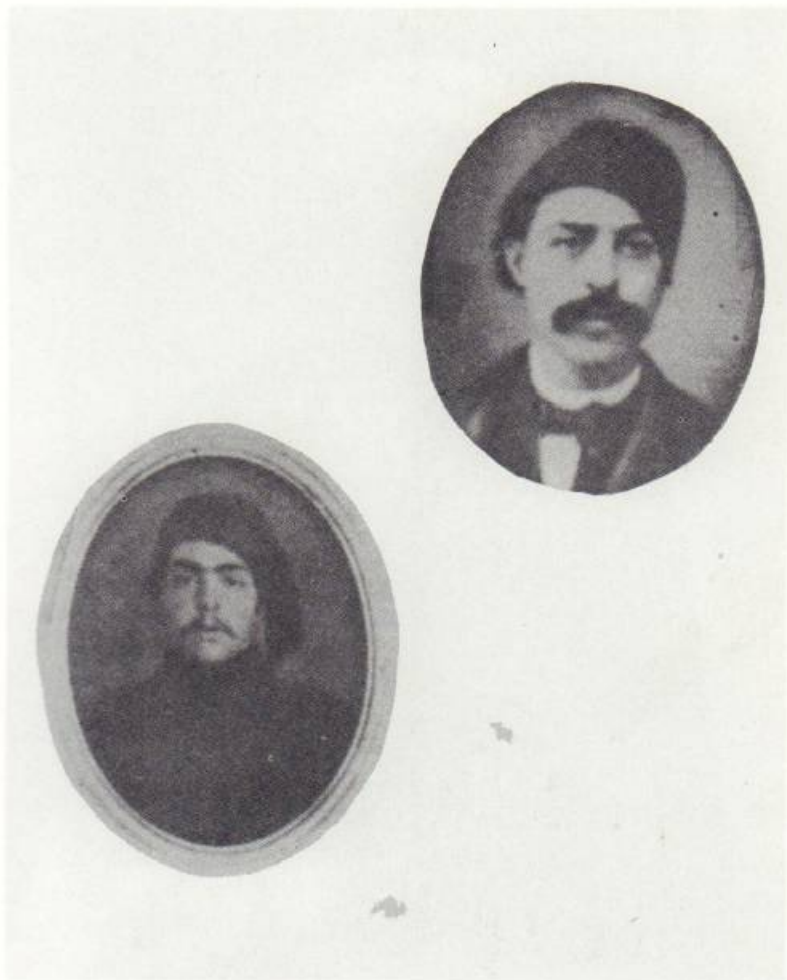

ՆՈՒՊԱՐ ՓԱՇԱ ԵՒ ԿՈՂԱԿԻՑԸ ՖՈՒԼԻԿ

ՊՕՂՈՍ ՊԷՅ ԵՈՒՍՈՒՖԵԱՆ (ՏԱՊՐՕ)

(ՆՈՒՊԱՐ) ՄԱՆՆԱԿԱՆ ԵՄ ՍԻՐՈՐ

Նուպարի նշանաւոր խօսքերէն

«ԱՐԴԱՐՈՒԹԻՒՆԸ ՀԻՄՔՆ Է ՊԵՏՈՒԹԵԱՆ»

ՆՈՒՊԱՐ ՓԱՇԱ

ԼՈՐՏ ՄԻԼՆԸՐԻ ԽՕՍՔԸ

ՆՈՒՊԱՐ ՓԱՇԱՅԻ ՄԱՀՈՒԱՆ ԱՌԹԻԻ

«Ո՛ր որ ճանչցած է Նուպարը, չի կրնար չհիանալ անոր տաղանդին, բարձր մշակոյթին, ազատական ձղտումներուն, հմայիչ խօսուածքին, յարգաշող զաղափարներուն եւ իր երկրին օգտակար ըլլալու անկեղծ ցանկութեան»:

ԼՈՐՏ ՄԻԼՆԸՐ

